

Antiquariaat
Het Bisschopshof

Oude Boeken, Prenten en Kaarten

J.W. Kervezee

Lichte Gaard 1
3511 KT Utrecht 030-314093

Nederlandse stads- en dorpsgezichten
Kaarten en plattegronden
Plaatsbeschrijvingen en atlassen
Geïllustreerde boeken

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

CAERT-THRESOOR

Inhoud 13e jaargang 1994, nr. 4

Nico Israel: 'Ik heb altijd gedaan waar ik zelf plezier in had'

93

Lida Ruitinga en Jan Werner

Variaties binnen edities van oude atlassen, geïllustreerd aan Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum*

103

Marcel P.R. van den Broecke

Varia Cartographica

111

Besprekingen

115

Nieuwe Literatuur en Facsimile-uitgaven

117

Redactie

Dr. H.P. Deys, Drs. M.M.Th.L. Hamelers,
Dr. P.C.J. van der Krogt, Drs. A.H. Ruitinga,
J.W.F. Voogt, Drs. D. de Vries
Drs. J.W.H. Werner

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Caert-Thresoor, dhr. J.W.F. Voogt, Universiteit Utrecht,
FRW-Vakgr. Kartografie, Postbus 80.115, 3508 TC
Utrecht.

Aanwijzingen voor auteurs

Op aanvraag verkrijgbaar bij het redactiesecretariaat.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 32,50 per jaar (vier nummers), buitenland f 55,—. Losse nummers f 12,50. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: *Caert-Thresoor*, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-44667, Postgironummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr. f 110,—
halve pagina per nr. f 80,—
1/4 pagina per nr. f 55,—

Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst 10% korting; zelfde tekst 15% korting.

Vraag en aanbod

Kleine advertenties van abonnees kunnen worden opgenomen à f 5,— per 12 woorden. Opgave aan de administratie.

ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag:

Kaart van de noordpool in Mercators *Atlas* van 1595 (detail) (foto: Universiteitsbibliotheek Leiden, Coll. Bodel Nijenhuis).

Nico Israel: 'Ik heb altijd gedaan waar ik zelf plezier in had'

Een interview met antiquaar Nico Israel ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag*

Ten geleide

Nico Israel, inmiddels een van de nestoren uit de wereld van het antiquariaat, bereikte op 18 maart 1994 de 75-jarige leeftijd. Als een van de weinige Nederlandse antiquaren heeft hij een bijzondere internationale bekendheid en waardering verworven. Niet alleen voor privé-verzamelaars maar vooral ook voor vele musea en bibliotheken wist hij in de afgelopen 45 jaar een belangrijke bijdrage te leveren aan de opbouw en uitbreiding van hun collecties. Door zijn voortdurende opmerkzaamheid en diepgaande kennis van zaken bewees hij tot op heden Nederlandse en buitenlandse onderzoekscollecties menigmaal een dienst bij het verwerven van belangrijke, soms unieke documentaire bronnen uit het verleden. Kaarten en atlassen namen en nemen nog steeds een opvallende plaats in bij zijn activiteiten als antiquaar. Bovendien wist hij door zijn initiatieven als uitgever de wetenschappelijke wereld te voorzien van een stroom van heruitgaven van onontbeerlijke catalogi en zeldzame en kostbare werken, waaronder vele facsimiles van belangrijke atlassen, nautische- en geografische werken. Hij stond met de uitgeverij Theatrum Orbis Terrarum aan de wieg van een aantal historisch-kartografische sleutelpublikaties zoals Koemans *Atlantes Neerlandici* en bereidde de weg voor Schilders *Monumenta Cartographica Neerlandica*. Bovendien gaf hij de belangwekkende reeks *Acta Cartographica* uit en, gedurende een groot aantal jaren, het tijdschrift *Imago Mundi*. Naast zijn passie voor het zeldzame en bibliotheek boek is zijn grote liefde voor de geschiedenis van de exploratie van de wereld en de historische kartografie nog steeds bepalend voor zijn inmiddels wat afgeslankte antiquariaat.

In 1989 werd hem ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag een meer dan vijfhonderd pagina's tellend liber amicorum, *Theatrum Orbis Librorum* aangeboden, waaraan verbonden een in de UB Amsterdam ingerichte tentoonstelling van de belangrijkste stukken die hij gedurende zijn loopbaan aan Nederlandse instellingen geleverd heeft. Vanwege zijn bijzondere verdiensten werd aan Nico Israel in 1993 de IMCoS - R.V. Tooley Award uitgereikt.

De redactie van Caert-Thresoor was verheugd hem bereid te vinden tot het geven van een interview, op 5 juli 1994, ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag.

*) Het interview nam bijna drie uur in beslag. De interviewers zagen zich genooddakt om - met goedkeuring van de heer Israel - de tekst te bewerken en streng te bekorten tot ongeveer de helft van de oorspronkelijke omvang.

Het begin, een gezin van boekhandelaars

U bent al vroeg betrokken geweest bij het familiebedrijf van uw ouders?

Ik kom uit Arnhem uit een gezin met negen kinderen. Een goed, ouderwets, degelijk gezin. Mijn ouders hadden daar een algemeen antiquariaat plus nieuwe boekhandel. Van de negen kinderen zijn alle vier zonen in de boekhandel terecht gekomen. Toen ik als vierde zoon erin kwam zei mijn vader: 'Ik geloof dat jij maar eens wat anders moet gaan doen'. Ik heb een tijd lang de boekhandel gedaan, daarna ben ik een schoolboek-uitgeverij begonnen. En dat is aardig gelukt voor die tijd. Ik heb keurig mijn examen gedaan voor de nieuwe boekhandel. Maar verder heb ik eigenlijk geen opleiding gehad. Ik heb bij m'n vader in de zaak gewerkt, vanaf m'n 16de, 17de, ik heb een paar jaar gymnasium gedaan. Ik was niet de meest aandachtige leerling en wilde dat niet afmaken. In 1939 ben ik opgeroepen om te dienen als soldaat in het Nederlandse leger. Ik ben toen in dienst gegaan en in 1945 ben ik er pas er weer uitgekomen. Die zes jaar heb ik echt gemist. Ik was gedeeltelijk in Nederland, ik heb zelfs nog een paar maanden in Scheveningen gezeten, samen met mijn broer Max. Nadat ik was

vrijgekomen in augustus 1941 - en daarna ondergedoken ben geweest - heb ik besloten om weg te gaan. Er waren toen verschillende vluchtwegen. Een van die vluchtwegen zijn we gevolgd, tot we in Zwitserland zijn aangekomen. Ik heb tot 1944 in Zwitserland gezeten. Toen heb ik de kans gekregen om me te voegen bij de Prinses Irene Brigade in Frankrijk. Met de Canadese troepen ben ik later teruggekomen.

En toen u hier terugkwam moest u een nieuwe start maken?

Toen heb ik in Amsterdam met mijn broer Max en mijn broer Bob uit Arnhem geprobeerd de zaak weer op poten te zetten. Daar zijn we in 1945 mee begonnen. Er waren geen oude boeken meer, we zijn met nieuwe boeken begonnen. Ik moet zeggen dat de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels de enige was, die toen een hand uitgestoken heeft om ons te steunen. In de Leidsestraat zijn we begonnen in een pandje, waarin een oud-NSB boekhandel gezeten had. Eigenlijk met veel succes; in een mum van tijd hadden we de leukste klanten van Amsterdam.

Zat daar een bepaalde specialisatie in?

Nee, we kregen die boeken die beschikbaar waren, zo enorm was dat niet; we hadden een beetje smaak voor nieuwe boeken. De trends van die dagen hebben we gevolgd, we waren toen bekende - nieuwe - boekhandelaars geworden. Een heel klein zaakje was het hoor! Na de Leidsestraat, ik meen in 1947, zijn we terecht gekomen op een etage aan de Herengracht en daar zijn we begonnen met de opbouw van het antiquariaat.

Had u plannen in een bepaalde richting?

Plannen had ik niet. Wat ik had, was brutaliteit en vertrouwen in mezelf, misschien wat te veel ... Ik herinner me dat ik een Amerikaanse kunsthändler had leren kennen, een Nederlander van oorsprong. Die had als Amerikaan alle privileges die toen mogelijk waren. Hij kon bijvoorbeeld naar Duitsland reizen. Hij had een enorme Hudson, een grote open wagen. We zijn toen via Keulen naar Kopenhagen gegaan.

Ik heb daar een heerlijk boek gekocht, getiteld *Mauritidos*, een lofzang op Johan Maurits de Braziliaan, geschreven door zijn hofprediker Franciscus Plante en uitgegeven in 1647. Heel zeldzaam, compleet. En dat is waar H. de la Fontaine Verweij, de bibliothecaris van de UB Amsterdam, in het spel komt. Ik kende Verweij al van vroeger, zelfs van vóór de oorlog, in elk geval kende hij mij, want hij was een goede vriend van mijn oudste broer Salomo, die in de oorlog is omgebracht. Ik heb toen de UB Amsterdam bezocht, zoals een goed antiquaar betaamt, om te kijken of ze dat Amsterdamse boek hadden. Toen bleek dat ze het niet hadden heb ik Verweij gevraagd: 'Kent u dat boek?' 'Ja Niek, dat ken ik! Wat moet je er voor hebben?' Ik noemde het bedrag. Toen zei hij: 'Ja, dat is goed'. Toen heb ik geleerd dat als Verweij onmiddellijk zegt: 'Ja, dat is goed', dat dan de prijs te laag is.

Toen ik als vluchteling in Zwitserland zat, heb ik een leuke ervaring opgedaan. Ik kreeg het idee om een rapport te schrijven over de toekomst van het wetenschappelijke boek in Nederland na de oorlog. Ik ben ermee naar de Nederlandse ambassade gegaan. Die heeft het laten

doorsturen naar Londen. Na een paar maanden kreeg ik bericht dat ze dat rapport serieus hadden bekeken. Ik ging ervan uit dat de Duitse taal - vóór de oorlog de wetenschappelijke taal - zeker vervangen zou worden door de Engelse en Amerikaanse cultuur, maar dat er een grote behoefte zou blijven bestaan aan Duitstalige wetenschappelijke literatuur. Zwitserland zou daarvoor een bron kunnen zijn en in een behoefte kunnen voorzien. Dat werd geaccepteerd. Toen ik na de oorlog terug was, kreeg ik het verzoek van de regering om naar Zwitserland te gaan, samen met Verweij. Zes weken zijn we in Zwitserland geweest om uitgevers te bezoeken, materiaal te verzamelen en een nieuw rapport te schrijven. We hebben hard daaraan gewerkt, we hebben ook veel plezier gehad. We waren met z'n vieren; van het weinige geld dat je kreeg, hadden we onze vrouwen meegenomen. We hebben heerlijk door Zwitserland gezworven. Je kon toen namelijk - het was eind 1945 - Nederland nog niet uit, want er waren geen deviezen. Op een dag in Bern, liep ik in m'n eentje langs de etalage van een antiquaar. Ik zag een boek liggen en ging naar binnen. Ik vroeg of ik dat boek mocht zien. 'Hebt u nog meer van dat soort boeken?' vroeg ik. Toen kwam de vrouwelijke antiquaar inderdaad met een paar andere boeken. Ik heb haar toen gevraagd: 'Ik denk dat ik die boeken kan verkopen. Zou u ze mij voor 24 uur willen toevertrouwen?' Ik heb waarschijnlijk een nette indruk gemaakt - zij kende mij niet - want ze keek mij aan en zei: 'Ja, dat is goed.' Toen heb ik de trein naar Genève genomen, waar ik een goede antiquaar kende. Die heeft toen twee van die boeken van me gekocht. Vervolgens ben ik naar Lausanne gegaan, waar ik een ander kende en daarna naar Zürich, allemaal op één dag. Daar heb ik het andere boek verkocht en toen ik terugkwam heb ik die vrouw betaald.

Dat beschouwt u een beetje als het begin?

Ja, het was een begin. Ik denk dat we niet alleen voor de Nederlandse wetenschappelijke wereld maar ook voor de Zwitserse wetenschappelijke uitgevers fantastisch werk hebben gedaan. Want Zwitserland was het eerste land, waarvoor de Nederlandse staat deviezen voor de invoer van boeken en wetenschappelijk materiaal beschikbaar stelde. Ik zeg nog altijd dat de grootste fout, die ik toen gemaakt heb, was dat ik bij al die gesprekken nooit gezegd heb: 'Ik wil jullie vertegenwoordiger worden in Nederland.'

Kaarten en verzamelaars

Hoe heeft u uw voorkeur ontwikkeld? We hebben het tot nu toe eigenlijk alleen over boeken gehad.

Ik weet het niet. Ik heb me bezig gehouden met kaarten, omdat ik van reisverslagen hield. Dat is denk ik de aansluiting. Ik ben heel vroeg in mijn bestaan geconfronteerd met kartografisch materiaal. In de eerste plaats was mr. Henderikus Bos, bekend van de Vrije Universiteit (vm. lid van het college van directeuren, red.), een groot verzamelaar van kartografie. Ik ben door twee mensen aan de hand het vak binnengeleid. Dat was Henderikus Bos en dat was Verweij.

Bos was al een klant van mijn vader en oudste broer. Ik heb hem na de oorlog weer ontmoet. Verweij kende ik, zoals reeds gezegd, uit Arnhem maar later ook in Amsterdam. Hij noemde die boekhandel van mijn oudste broer, in de Leidsestraat, in Amsterdam: 'La librairie à chaises', waar je kon zitten, waar de mensen 's avonds kwamen kletsen, over allerlei en nog wat maar vooral over boeken.

Hebben Verweij en Bos u beïnvloed in uw voorkeuren?
Natuurlijk. Dat waren ervaren boekenmensen. Mijn belangstelling was al bij reizen. De ontdekkingsgeschiedenis kende ik goed.

En die voorkeur, voor kaarten en atlassen, is die zo gebleven?

Ja, dat zeker. De eerste reizen die ik naar Londen gemaakt heb waren niet gemakkelijk, want ik had echt geen geld. Londen was toen al het Mekka van de antiquaren. Een van de boekhandelaren waarvan ik de faam in ieder geval kende was Davis, van Davis & Orioli. Die had een bedrijf op de eerste verdieping in Maddox Street of zo in Londen. Ik kom daar binnen als jonge antiquaar en terwijl ik met hem zat te praten zag ik op de schoorsteenmantel een oblongboek staan, - oblong heeft me altijd geïnteresseerd - en ik vroeg hem of ik het mocht inzien. Het was de eerste Franse uitgave van de *Thresoor der Zeevaart* van Lucas Jansz. Waghenauer, die het Scheepvaartmuseum nu heeft. Dat was het eerste grote boek dat ik gekocht heb in Engeland. Het exemplaar was schitterend, een beeldschoon boek.

Keek men toen anders aan tegen dat soort boeken dan nu?

Zeker wat prijs betreft, ja. Er was toen een groot aantal mensen, dat zo'n boek gaarne had willen kopen. Er was onder anderen Henderikus Bos en de bibliotheek van het Scheepvaartmuseum met Voorbeijtel Cannenburg, die een fantastisch museumman geweest is. En dan de UB Amsterdam natuurlijk, die ook geïnteresseerd was in dat soort materiaal. Bos heb ik als eerste dat boek laten zien. Hij vond de prijs te hoog. Hij wilde me 10% minder geven. Ik heb toen, eigenwijs als ik nog steeds ben, gezegd: 'Meneer Bos, ik waardeer het dat u het wilt kopen, maar ik kan me niet voorstellen dat u een boek niet te duur vindt met 10% korting en dat het voor mijn prijs te duur zou zijn. Maar ik beloof u één ding, als ik het boek niet binnen een maand verkocht heb voor de prijs die ik ervoor gevraagd heb of meer, dan is het voor u en dan krijgt u 20% korting.' Hij keek me toen lachend aan en zei: 'Ja dat is goed meneer Israel.' Toen ben ik naar Cannenburg gegaan en heb hem het boek laten zien. Toen zei Cannenburg: 'Ja meneer Israel, dat moeten wij kopen, ik weet niet wanneer ik u zal betalen, want ik heb het geld niet, maar ik koop het wel.' Dat is inderdaad zo gebeurd. Ik heb Bos 's avonds opgebeld en heel triomfantelijk gezegd: 'Meneer Bos u hebt ongelijk gehad, ik heb de atlas verkocht hoor!' Hij heeft zes maanden niet met me gesproken ... Ik heb veel aan Bos te danken. Bos aan mij ook.

Dat was wederzijds?

Ja, het is steeds de ene hand die de ander wast, ja.

U noemde hem ooit een van de markantste figuren uit de wereld van het boek.

In Nederland zeker, absoluut! Ik heb ze allemaal gekend, die giganten van vóór de oorlog, Koch en Engelbrecht, Bos en Crone. Ik heb hen heel goed gekend, weliswaar in hun late seizoenen. Bos was een typische koppige, moeilijke Grönninger. Hij kwam uit Winschoten en had één onhebbelijkheid: hij kon elke tijd van de dag bellen, 's morgens om zeven uur, 's avonds om twaalf uur. Als Bos mij zaterdagavonds opbelde - en de gesprekken duurden uren - en het was één minuut voor twaalf, dan was het: 'Meneer Israel, tot ziens', weg. . . Nooit één minuut over twaalf. Dan begon de Zondag.

Leerde u in die periode ook de andere kaartenverzamelaars kennen?

Ik ben niet met kaarten begonnen. Overigens heb ik me in 1950 zelfstandig gemaakt. Vanaf die tijd heb ik me anders kunnen ontplooiën. Niet omdat m'n broer me op de een of andere manier in de weg zat, maar we zijn zo anders van structuur. Op het moment dat ik de boeken had, leerde ik Cannenburg kennen, op het moment dat ik kaarten had, leerde ik Engelbrecht en Koch kennen. Bos kende ik al, daarmee was ik eigenlijk geïntroduceerd in die wereld. En Crone, dat waren de grote verzamelaars van toen. Alleen Kern, de leider van het antiquariaat van Nijhoff, die grote belangstelling had voor oude reizen, kon aan hun verzamelaarswensen voldoen. In mij hadden ze een nieuwe handelaar gevonden, die in staat was hen datgene te bezorgen wat ze graag wilden hebben. Daardoor werd je natuurlijk wel een beetje bepaald als antiquaar, want waar je klanten zijn, wat zij willen hebben, dat is medebepalend voor wat je wilt doen. Ik heb het grote geluk gehad dat ik van mijn collegae, vooral van mijn internationale collegae, in het begin enorm veel steun heb gehad.

Maar ik neem aan, dat naast deze contacten de kaarten u ook inhoudelijk aanspraken, die raakten ook een bepaalde snaar?

Het is natuurlijk een heel boeiend onderwerp. In de eerste plaats was er toen veel minder aan gedaan dan nu. Je had het boek van Wieder, *Monumenta Cartographica* en de *Remarkable Maps* van Muller. Er was niet zo veel literatuur en er was enorm veel belangrijks te ontdekken. Dat was het leuke. In die tijd kon je het nog kopen, want er was nauwelijks belangstelling voor. Het ging mij om de atlassen en de interessante kaarten.

Verweij, met zijn grote belangstelling en kennis, vond dat in de UB, die tevens stadsbibliotheek was, een goede collectie moest zijn van de belangrijke werken die in Amsterdam waren verschenen. En tot die belangrijke werken behoren zonder enige twijfel atlassen en kaarten. Toen in Londen een Franse uitgave van de Blaeu-atlas op de markt kwam, was er geen enkele twaalfdelige Blaeu in Nederlands openbaar bezit. Dat betrof het exemplaar dat door Joan Blaeu werd geschonken aan Colbert, de beroemde minister onder Lodewijk XIV. Die atlas heeft de UB Amsterdam nu.

Komt het erop neer dat dat soort institutionele contacten erg persoonlijk bepaald worden?

Ik heb altijd weinig met catalogi gewerkt. De telefoon is waarschijnlijk mijn sterkste hulpmiddel geweest. Ik denk dat het persoonlijk contact belangrijk geweest is. Ik heb ook in het buitenland mijn contacten gehad, met Peter

Skelton, de toenmalige kaartbeheerder van het British Museum, met mensen van de James Ford Bell Library in Minneapolis, van de John Carter Brown Library, de Library of Congress. Die contacten waren altijd heel persoonlijk.

Er was dus altijd dat veld van persoonlijke verzamelaars en van institutionele verzamelaars.

Ja. Eén van de dingen die ik me altijd verboden heb te doen, dat was het tegen elkaar uitspelen van twee potentiële afnemers.

Hoe bent u met Engelbrecht in contact gekomen?

Engelbrecht heb ik alleen op latere leeftijd gekend. Hij is mij zeer dierbaar geworden. Ik vond dat het een echte gentleman onder de verzamelaars was, een eerste klas liefhebber, een man met een enorme kennis. Hij kocht toen niet meer, hij voelde zich niet rijk meer. Maar hij adviseerde het Rotterdamse Maritiem Museum 'Prins Hendrik'. Toen ik daar eenmaal vaste voet gekregen heb, door onder anderen Hofstra, de eerste directeur na de oorlog, heb ik enorm veel aan Rotterdam verkocht en met veel plezier.

Is de klantenkring in de loop der tijd erg verschoven, de instellingen, die markante figuren?

Enorm, ik heb het geluk dat ik ook nu nog een aantal mensen ken die nog de moeite waard zijn, ja, maar het is erg veranderd. Er is een nieuwe groep van bibliothecarissen gekomen die in de eerste plaats manager is. Ik heb weinig contact meer met ze.

De rol van de antiquaar

Hoe ziet u zelf uw rol als 'hoeder van het cultureel erfgoed'?

Ik heb het beleefd dat bibliothecarissen, beheerders van instellingen die, als ik zei: 'Het komt nooit meer naar Nederland', mij gezegd hebben: 'Als het maar ergens blijft', en: 'Het is verder niet belangrijk of het in Nederland is, het moet toch een eer zijn voor Nederland dat haar culturobjecten zo belangrijk zijn dat ze ook in het buitenland gezocht zijn'. Dat waren volgens mij slechte beheerders. De goede beheerders hebben gezegd: 'Ja, dat moeten we hebben, wanneer we het zullen betalen weten we niet, maar we zullen ervoor zorgen dat we het geld krijgen'. En daardoor is heel veel van het Nederlandse cultuurgoed in Nederland gebleven. We hebben hier het geluk gehad over goede antiquaren te beschikken en ik heb als jonge antiquaar inderdaad mijn eigen inbreng gehad in dat geheel. En wat dat cultuurbezit bewaren betreft, ik denk niet dat dat mijn eerste opzet geweest is, maar we hebben wel geprobeerd om in Nederland de belangstelling wakker te houden. Niet omdat Nederland de grootste cliënt van de wereld was, want ik heb veel boeken in Nederland verkocht waarvoor ik ergens anders echt wel een andere prijs zou hebben kunnen krijgen, maar omdat ik vond dat deze in Nederland op hun plaats zouden zijn.

Van welke grote stukken kunt u zeggen dat u blij bent dat ze in Nederland gebleven zijn?

Bijvoorbeeld de hoogst zeldzame Spaanse Blaeu-atlas. Er zijn nu twee exemplaren in Nederland, één in Rotter-

dam en één in de UB Amsterdam. En verder de *Spiegel der Zeevaerdt* van Waghenaeer. Ik denk dat ik de enige antiquaar geweest ben die ooit, en in vrij korte tijd, twee perfecte exemplaren van de eerste druk uit 1584/85 gehad heeft. Eén daarvan is nu in het Scheepvaartmuseum te Amsterdam. Ook de tot dan toe onbekende kaart van de reis van Houtman en De Keyser naar Oost-Indië en daarna nog eens de kaart van de reis van Van Neck. Het waanzinnige is, dat ik van deze onvoorstelbaar zeldzame kaart van Houtman twee exemplaren heb gehad. Er is er nu één in Rotterdam en één in Amsterdam. De kaart van Van Neck, die ik eenmaal gehad heb, zit nu in Rotterdam.

Maar waar komt het materiaal vandaan? Wat dat betreft zult u vast niet het achterste van uw tong willen laten zien!

Als je dat weet, dan weet je nog niets. Ik heb natuurlijk in de loop der jaren veel relaties opgedaan die het prettig vonden om met mij zaken te doen. Niet omdat ik zo'n grote boekhandelaar was, maar ik begreep tenminste wat ik wilde kopen. Dat dachten zij en dat dacht ik ook. Daardoor werd ik vaak opgebeld met de vraag: 'Ken jij dat of dat?' Wat dat betreft ben ik altijd vrij open geweest. Ik heb nooit gezegd 'nee', als ik het wel wist, of 'ja' als ik het niet wist. En dan was het aan hen om het mij aan te bieden of niet. Maar het is allemaal een kwestie van mensen, je handelt dan wel in materiaal, maar je hebt te maken met mensen, waar je als middeelaar tussenin zit.

Welke rol spelen de veilingen hierbij?

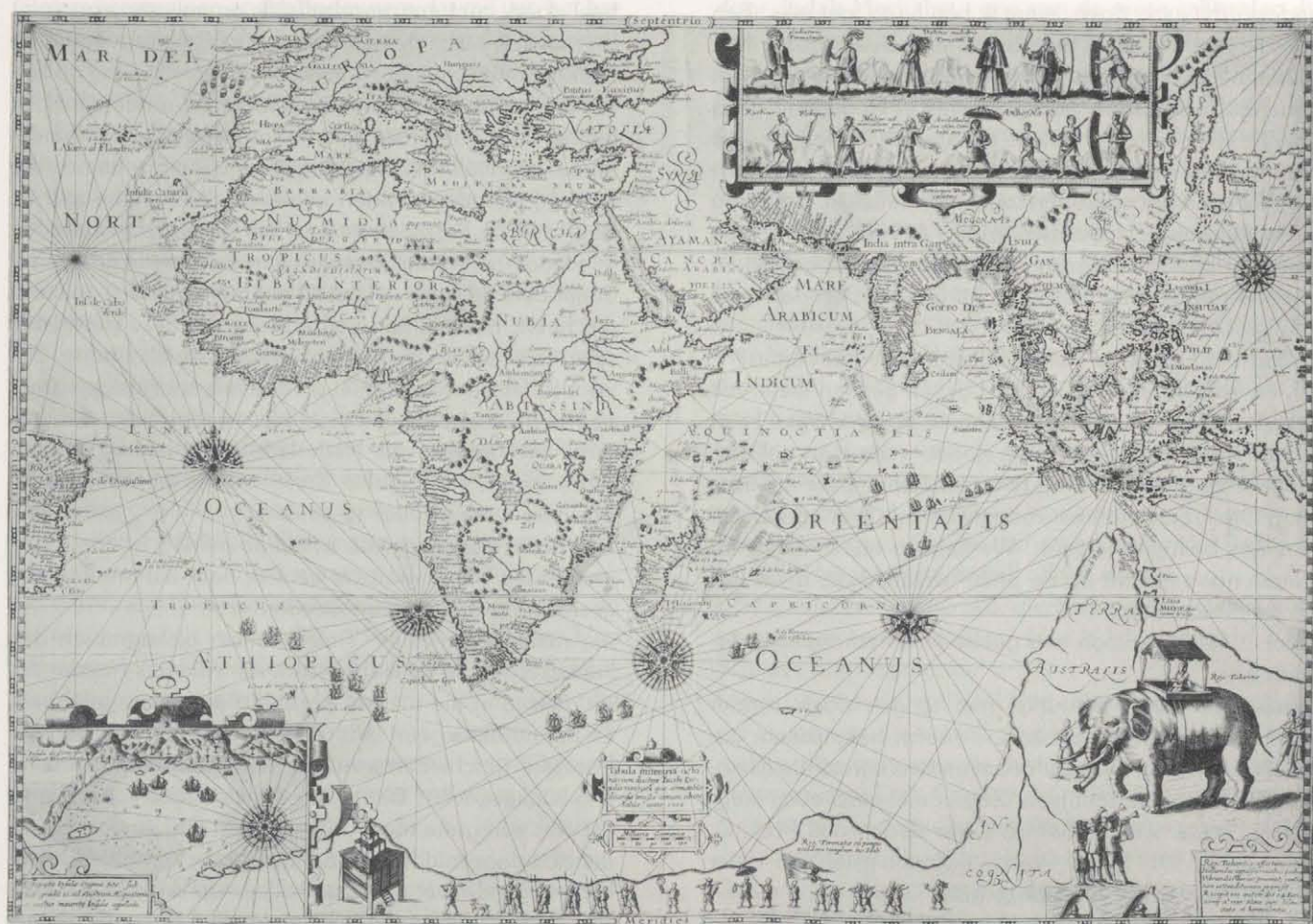
Veilingen is een algemeen iets, wat niet wil zeggen dat ik geen heel belangrijke stukken op veilingen gekocht heb. Maar het is niet mijn eerste liefde, mijn eerste preferentie. Als het kwam, ja, dan was ik erbij. De vier grote manuscriptkaarten van De Vlaminghs reis naar de westkust van Australië heb ik op een veiling gekocht. Ik heb echter nooit begrepen waarom daar in Nederland geen belangstelling voor was. Het is één van de weinige dingen die me in Nederland niet gelukt is te verkopen.

Is dat dan een verrassing of kunt u inschatten waar iets terecht komt wat u aankoopt?

Nee, in het algemeen moet je nooit iets aankopen en dan zeggen dat is voor Jansen, Jansen zegt dan altijd nee. Over het algemeen is het mijn politiek geweest, dat ik iets ging kopen omdat het mij plezier deed. Ik ben er altijd vanuit gegaan dat als het mij plezier zou doen, het een ander ook plezier zou kunnen doen. En dat is vaak juist geweest.

De rol van de antiquaar als bemiddelaar bij de verwerking van bijzondere kaarten. U heeft bijvoorbeeld bemiddeld in de transactie rond de Vingboons-kaarten, die in het Scheepvaartmuseum terecht zijn gekomen. Kunt u daar iets over zeggen, waarom is dat op die manier gegaan?

Ik wist al heel lang van tevoren dat die Vingboons-kaarten op de markt zouden komen. Ik heb toen Mörzer Bruyns van het Scheepvaartmuseum in Amsterdam gebeld en ik heb een Zweedse handelaar die ik goed kende gevraagd: 'Weet jij wat dat is?' Ik wist alleen dat Leo Bagrow erover geschreven had, maar ik had ze nooit gezien. Die handelaar wist waar het om ging en zou de ca-

De kaart van de reis naar Oost-Indië door Jacob van Neck, vermoedelijk uitgegeven door Cornelis Claesz. te Amsterdam in 1600.

talagus toesturen zodra hij die kreeg. Bruyns heeft van de veilinghouder, heel actief van die man, het bericht gekregen dat die kaarten op de markt zouden komen. Vervolgens belde Bruyns mij op. Hij vond dat het iets was waar we misschien achterheen zouden moeten gaan. Het grote voordeel van de goede relatie met collegae is dat je een stuk van de concurrentie kunt weghalen door elkaar te zeggen: 'Blijf daar met je vingers van af, dat krijg je toch niet!' Ze waren er allemaal, de grote handelaren. Dat is heel goed gegaan. Ik vind het nog steeds schitterende kaarten. Maar ik zou liever De Vlamingh-kaarten gehad hebben, echt. De Vlamingh-kaarten waren kartografisch belangrijk, dit is kartografisch mooi en om als Scheepvaartmuseum trots op te zijn. Maar ook voor de UB Amsterdam en andere klanten heb ik dat gedaan.

Op welke instellingen bent u trots daaraan geleverd te hebben?

Ik vind dat ik voor de Universiteit van Amsterdam een echte bijdrage geleverd heb aan de vorming van de collectie atlanten en kaarten. De Scheepvaartmuseum in Amsterdam, Rotterdam, maar ook de grote bibliotheken zoals de British Library, dat waren natuurlijk enorme afnemers. Die hebben met veel dankbaarheid van mijn diensten gebruik gemaakt. In Amerika: de Library of Congress, James Ford Bell vooral, Carter Brown, Yale. Zo heb ik aan de Beinecke Library één van de zeer weinige

complete exemplaren van de 26 bij Hulsius uitgegeven reizen verkocht. Ik had dat exemplaar via de weduwe Koch verkregen, maar het was niet compleet. Ik ging toen naar Bos, die wat losse delen bezat. Ik vroeg hem: 'Kunt u mij misschien helpen om de Hulsius te completeren?' 'Dat weet ik niet' zei meneer Bos, 'dat kan ik u niet zeggen.' Hij was inmiddels getrouwd met een bijzonder aardige vrouw, die daarop zegt: 'Doe nou maar Hendrikus, als meneer Israel het vraagt'. En Hendrikus had de volgende keer toen ik bij hem kwam keurig de weinige ontbrekende stukken klaar liggen en zei: 'Alsjeblieft meneer Israel met mijn complimenten.' Dat was natuurlijk heel aardig van meneer Bos.

Het antiquariaat, de uitgeverij en de wetenschappelijke wereld

We komen nu op het antiquariaat en de uitgeverij. 1960 is een belangrijk jaar, toen bent u begonnen met het uitgeven.

Alles heeft z'n reden. Ik ben een typische Vis met alle voor- en nadelen, veel stemmingen. Toen ik veertig jaar werd kreeg ik het gevoel: wat heb je nou eigenlijk in je leven gedaan? Een typische overweging op die leeftijd. Dat was de rotste dag van mijn leven. Ik herinner me hem als de dag van gisteren. Toen dacht ik, ik moet wat

anders erbij gaan doen, want ik ben bezig met niks. Een van die boeken die ik mijn leven lang als antiquaar had willen hebben, was de bibliografie met betrekking tot Amerika van Joseph Sabin. Er was in Nederland geen enkel exemplaar van Sabin, behalve bij Nijhoff. Ik heb toen Verweij opgebeld en hem gevraagd: 'Als je de heruitgave zou kunnen kopen tegen een redelijke prijs, zou je dat dan doen?' Hij antwoordde: 'Ja Niek'. Ik heb nog een paar bibliothecarissen en verzamelaars opgebeld en toen heb ik besloten het werk uit te geven en dat werd een groot succes.

U had een voorkeur voor bibliografische publikaties?

Ja, en verder heb ik alleen die boeken gedaan die ik zelf leuk vond en waar moeilijk aan te komen was. Toen kwam Kees Broekema, mijn goede vriend en collega, met het idee om een atlas te facsimileren. Daar is *Theatrum Orbis Terrarum* uit voortgekomen. Wat op zichzelf een leuk bedrijf is geweest. We hebben ons in eerste instantie nooit gericht op de privé-verzamelaar, maar wel op de bibliotheken.

Maar u hecht wel aan een goede wetenschappelijke inleiding?

Jazeker. Je kunt natuurlijk niet dingen doen zonder meer. Zo'n man als Skelton is enorm behulpzaam geweest. Hij had een goede naam en was bereid die *bibliographical notes* te schrijven. Ze zijn niet altijd even zorgvuldig, maar heel behoorlijk. Later deden ook Prof. C. Koeman en Dr. Helen Wallis, de opvolgster van Peter Skelton in de British Library, mee.

Daarin hebben ze zich toch lange tijd onderscheiden van veel andere facsimiles die op de markt kwamen? Tegenwoordig worden er erg veel facsimiles uitgegeven zonder aanvullende informatie.

Klopt, we hebben steeds een paar dingen geprobeerd te doen. Ten eerste om een goede verantwoording te geven van welke exemplaren we gebruikt hebben. In de tweede plaats om te zorgen voor een toelichting door een te goeder naam en faam bekend staande inleider. *Zijn er nog andere manieren waarop de antiquaar een belangrijke rol kan spelen voor het wetenschappelijk onderzoek?*

Je bent als antiquaar geen wetenschapsman, dat is iets wat je altijd in het oog moet houden. Je bent een handelaar, je koopt iets om dat te verkopen, liefst met winst. Dat is je taak. En als je het geluk hebt dat je het document daar kunt brengen waar jij denkt dat het het beste op zijn plaats is en het meeste effect sorteert, het meeste rendement oplevert als je wilt, dan ben je een gelukkig antiquaar. Dat is mij in de meeste gevallen wel gelukt. Dat is, zo je wilt, een bijdrage van mij. Ik heb dat ook met mijn uitgeverij geprobeerd. Een boek als Koemans *Atlantes Neerlandici* is alleen maar tot stand gekomen omdat ik vond dat het zo langzamerhand tijd werd dat er een behoorlijk boek over de Nederlandse kartografie zou komen. Ik heb toen met Verweij - die had gezag - een comité samengesteld met Mr. U.J. de Jong, van de Universiteit van Utrecht en nog een of twee mensen. Koeman was de ideale man, met een grote interesse in de geschiedenis van de kartografie. Hij was een typische geodeet, lector aan de Delftse TH. Hij is een strakke Noordhollander, een man van het platteland, rechtlijnig,

heel goed, met een voortreffelijk organisatievermogen. Bij toeval is hij bij de geschiedenis van de kartografie terechtgekomen, nadat hij in Delft bij een instelling op zolder een handschriftkaart van Zuid-Afrika ontdekt had. Ik ben al heel vroeg met hem in contact gekomen, omdat hij een speciale belangstelling had voor Suriname. We zijn altijd goede vrienden gebleven. We gingen aan de slag, met de belangstelling en het organisatievermogen van Koeman en met de steun van een goede groep Nederlanders. Ik weet wel dat *Atlantes Neerlandici* ook fouten heeft, maar ik ben van mening dat deze publikatie, zeker als eerste poging tot een atlasbibliografie, een voortreffelijke werk is. Het is voor vele soortgelijke uitgaven een voorbeeld geweest. Het tweede idee was een grote bibliografie van Nederlandse land- en plaatsbeschrijvingen, een nieuwe 'Tiele'. Het is me nooit gelukt om daar iemand voor te vinden.

Dus dat is wat u nog zou willen doen? Wij wilden u ook vragen welk kartografisch werk er naar uw mening nog geschreven zou moeten worden.

Ja, maar een nieuwe 'Tiele' is meer bibliografisch dan kartografisch. In de laatste jaren zijn *Atlantes Neerlandici* en daarna al die nieuwe karto-bibliografieën gekomen. Er zijn nu bijna geen landen meer waarvan niet een behoorlijke geschiedenis van de kartografische ontwikkeling is uitgegeven. Dat is een ongelooflijke vooruitgang! En er is een grote toestroom geweest van jonge mensen die zich door middel van de kartografie ontwikkeld hebben tot goede wetenschapsmensen op dit gebied. Jullie zijn daarvan een goed voorbeeld. Dat bestond vroeger niet.

Hoe ziet u de beoefening van de historische kartografie in Nederland ten opzichte van het buitenland?

Ik denk dat we het hier in Nederland heel goed doen. We zijn een van de weinige landen met een speciale leerstoel voor de geschiedenis van de kartografie, die bezet wordt door een van de beste wetenschapsbeoefenaars op dit gebied. Günter Schilder vormt ook mensen. Zo'n Van der Krogt, die komt niet zomaar ergens vandaan. Günter is bezig met die schitterende serie *Monumenta Cartographica Neerlandica*. Ik ben op een gegeven ogenblik fysiek een beetje in de vernieling geraakt. Ik moest toen kiezen: of het een of het ander. Dat werd het antiquariaat, ik heb toen de hele uitgeverij opgegeven. Toen ik ermee opgehouden ben was er eigenlijk meteen een alternatief, Canaletto. Die Vis (dir. Canaletto, red.) doet het voortreffelijk, dat is een man die het van uitgeversstandpunt bezien veel beter doet dan ik het ooit gedaan heb. Hij is rustiger, hij is kalmer hij neemt meer tijd voor alles. Hij weet wat uitgeven is, ik vind die man fantastisch. Maar ook de boekhandel is belangrijk. Zo iemand als Rudolf Muller, wat die voor invloed heeft gehad op het hele gebeuren in de kartografie in Nederland, dat is aanzienlijk. Die begon in een tijd dat het helemaal niet zo gemakkelijk was om met een zo gespecialiseerd stukje uit de boekhandel te starten. Hij heeft door zijn werk en zijn ideeën een bloeiende zaak weten op te bouwen op kartografisch gebied. En dan heb je mensen uit de school van Günter, zoals Peter van der Krogt, die dat schitterende boek gemaakt heeft over globes, verschenen bij een andere goede uitgever, HES in Utrecht.

Globes vormen een ander onderwerp dat mij van het begin af aan heeft geïnteresseerd. De eerste die ik gevonden heb, in Brussel bij een antiquair, dat waren de twee zeldzame Van Langren-globes die nu in het Maritiem Museum in Rotterdam zijn. Een schitterend globepaar van Hondius is nu in het Scheepvaartmuseum in Amsterdam. Een Blaeu-globe ... ik heb ze eigenlijk allemaal gehad. En de schitterende Coronelli's met een doorsnede van 108 centimeter, ik heb er nog altijd spijt van dat die niet in Nederland gebleven zijn. Die zijn naar Amerika gegaan.

We komen nu op het laatste onderdeel van de verhouding antiquariaat - uitgeverij. Hoe is die relatie nu?

Ik denk dat het nu nog zo is. Er is bij het antiquariaat altijd een zekere behoefte geweest om uit te geven. Neem Nijhoff, met zijn 'Nijhoff-Kronenberg', de beroemde bibliografie van Nederlandse boeken tussen 1500 en 1540. Een Frederik Muller met zijn *Portretten* en zijn *Historieprenten* en noem maar op. Er is wel degelijk altijd een drang geweest om te publiceren, maar ook om wetenschappelijk te werken. Nijhoff met zijn Van Deventer-uitgaven en Frederik Muller met zijn *Remarkable Maps* en andere zaken. Nijhoff met zijn *Monumenta Cartographica*, dat was natuurlijk een belangrijke stap. Uiteindelijk hebben al die antiquaren ook een uitgeverij erbij gehad. Omdat, als je een goede antiquaar bent, het onderwerp je ook interesseert. En dan zie je de lacunes in de literatuur.

Wat vindt u het belangrijkste document dat ooit door uw handen gegaan is?

Ik denk de Gastaldi-wereldkaart (Venetië, ca. 1561, red.). De grote wereldkaart in negen bladen waarvan het bestaan altijd vermoed werd, want er bestaat een boekje van Gastaldi uit die tijd, waarin de kaart wordt beschreven. Dat is een van die gevallen die we net hebben aangehaald, hoe kom je aan je materiaal? Dit is heel eenvoudig geweest. Een Duits antiquaar belde mij op: 'Zeg, ik heb hier misschien wat voor je, wil je eens komen kijken?' Het bleek, dat het iets heel belangrijks was. Ik heb die kaart toen van hem mogen kopen, op dezelfde manier zoals een verzamelaar wel eens van mij iets gekocht heeft. Toen hij zijn prijs genoemd had heb ik ja gezegd en hem onder mijn arm meegenomen naar Amsterdam. Dat hij niet in Nederland gebleven is, vind ik weer niet zo erg want ik dacht dat hij in de British Library misschien meer op zijn plaats was. Het is namelijk de beroemde kaart waarop voor de eerste maal duidelijk de Straat Anian tussen Noordwest-Amerika en Noordoost-Azië wordt aangegeven en logisch wordt gemaakt. Die kaart was volkomen onbekend.

Ook de kaart waarop de reis van Houtman en De Keyser is afgebeeld. Ik vind het nog altijd een wonder hoe die dingen gevonden worden. Dat gebeurde toen mijn vrouw en ik in Lissabon met vakantie waren. We zijn daar toch antiquariaten gaan bezoeken. Onder andere het antiquariaat van Coelho. Ik vind daar die kaart met de tocht van Houtman en De Keyser. Eigenlijk moet ik zeggen: het verslag van Lodewycks van de eerste reis naar Oost-Indië, maar nu een uniek exemplaar met deze kaart. Dat heb ik toen gekocht; ik heb mijn vakantiegeld ervoor gebruikt. Er was ook een schitterend manuscript,

door Judah Machabeu, een van de grote calligrafen die ook in Brazilië is geweest, beeldschoon. Het is nu in de Bibliotheca Rosenthaliana. Ik heb toen nog een derde boek gekocht, een manuscript van Pedro de Nunes. Dat was heel belangrijk. Nunes was een van de grote mensen op het gebied van de praktische navigatie, in het Portugal van het tweede kwartaal van de zestiende eeuw. Hij heeft een paar grote boeken geschreven zoals *Tratado da Sfera*, verschenen in Lissabon in 1537, een heel belangrijk en uiterst zeldzaam werk over de stuurmanskunst. Maar er was nauwelijks manuscriptmateriaal van hem bekend. Bekend was, dat hij in Parijs gestudeerd had. Alles klopte: de tekst die hij gebruikte, de tijd dat hij daar was, 1520 ongeveer en honderden aantekeningen, naar mijn mening in de hand van Pedro de Nunes. Alleen niet aan te tonen, want er is geen manuscript van hem bekend. Het enige wat bekend is zijn een paar handtekeningen. Op de titel stond duidelijk: Pedro de Nunes. Het was een ongelooflijke vondst.

Wat zijn verder belangrijke, dierbare persoonlijke contacten geweest in uw carrière? Hoe is bijvoorbeeld Günter Schilder hier begonnen?

Ik heb nog steeds heel veel fijne contacten. Günter Schilder is een van die toevalligheden in het leven. De toenmalige directeur van de historische afdeling van het Rijksmuseum, Dick Couvee, komt op een gegeven moment bij me en zegt: 'Ik heb nou toch zo'n gekke jongen, dat is iemand die jij moet leren kennen. Hij is een Oostenrijker die bezig is met de ontdekkingsgeschiedenis van de Nederlanders op de westkust van Australië. Hij is helemaal bezeten van dat onderwerp, hij weet daar alles van.' Ik zei: 'Laat hem maar eens een keer komen.' Günter komt en ik moet zeggen, ja, hij was maniakaal, maar iemand naar mijn hart. Een van de eerste dagen dat ik hem kende heb ik hem meegenomen naar het Maritiem Museum in Rotterdam. Dan kan je zien wat verstand en geluk wil doen. Dientje van Overeem, de toenmalige directrice, was een goede vriendin en zij gaf Günter de gelegenheid ook in het magazijn te snuffelen. Günter gaat zo maar wat kijken in een grote kast en in de eerste la die hij opentrekt zit een manuscript. Het bleek, dat zij dat manuscript, dat Günter onmiddellijk herkende, net cadeau gekregen had. Ze hadden er nog helemaal niets aan gedaan, ze wisten zelfs niet wat het was. Günter vertelt haar onmiddellijk, dat dat het manuscript is van de reis van De Vlamingh naar Australië, waarna hij later ook zijn boek gemaakt heeft. Toen ik Günter later vroeg: 'Wat ga je nou doen?' wist hij het nog niet, maar hij wilde in ieder geval geen leraar worden. Ik zei: 'Weet je wat je doet, totdat je aan de slag komt ga je bij Theatrum Orbis Terrarum werken als editor.' Sinds die tijd is het Günter niet zo slecht gegaan. Günter is een heel goeie vent, goeie eigenschappen als wetenschapper en met zijn charme.

Dat is een mooi voorbeeld van die wisselwerking, hij is hier begonnen, hij is weer bij u gekomen voor al die andere publikaties.

Ja, anders was hij leraar geworden in Oostenrijk, want daar was hij voor bestemd. Zijn vader, rector van een Gymnasium bij Wenen, had niets anders gewild. Die had nooit gedroomd dat zijn zoon in dit land nog eens

hoogleraar zou kunnen worden, stel je voor!
Wat heeft u in uw loopbaan de meeste voldoening gegeven?

Heel veel, ik denk niet dat ik daaruit een speciale keuze kan maken. Ik heb - met alle moeilijkheden en narigheden in mijn leven - in mijn vak een enorme voldoening gevonden. Absoluut!

Het was kennelijk het ideale beroep voor mij. Ik heb er heel veel plezier aan ontleend, niet alleen aan het materiaal waarmee ik heb mogen handelen, maar vooral ook aan de mensen die ik daardoor heb kunnen ontmoeten.

Het antiquariaat en de uitgeverij, heden en toekomst

Kunt u iets vertellen over het antiquariaat zoals het nu is, waar het zich op richt?

Mijn antiquariaat is minder belangrijk geworden, vooral omdat ik genoodzaakt ben om er minder energie aan te besteden dan ik zou moeten doen. Het is een voordeel van dit vak dat je dat zelf kunt bepalen. Ik denk dat het antiquariaat in het algemeen in de toekomst niet eens zo veel zal veranderen. Het zal alleen moeilijker worden. De mogelijkheden die wij vroeger hadden om met heel weinig in vrij korte tijd een grote klantenkring voor substantieel belangrijke boeken op te bouwen, zijn niet meer zo groot. In de eerste plaats is er gebrek aan materiaal, ofschoon dat betrekkelijk is. Bovendien zijn de financiële mogelijkheden heel anders geworden. Je kunt niet voor een klein bedrag iets kopen en dan voor een iets groter klein bedrag weer verkopen. Die winst was dan prettig om van te kunnen leven, eventjes. Nu heb je een enorm fortuin nodig. Dan maak je wel meer winst maar die winst heb je nodig, omdat alle kosten zo gestegen zijn. In Nederland is er maar één antiquaar, Bas Hesselink, die erin geslaagd is om in vrij korte tijd een heel belangrijk antiquariaat op te bouwen.

En de uitgeverij-kant?

Ik denk dat de uitgeverij-kant wel door zal gaan. Er zal door het afleveren van jonge wetenschappers van de universiteit altijd wel een stroom blijven van belangrijke nieuwe publikaties. Ik denk dat de facsimile-markt, die een tijdje heel rustig is geweest, weer zal terugkomen. Als ik nu nog actief uitgever zou zijn, zou ik waarschijnlijk ook wel de mogelijkheden hebben om leuke nieuwe dingen te entameren, te doen, waarom niet?

Maar niet op dit moment?

Nee, ik heb kort na 1981 moeten besluiten om die uitgeverij te laten schieten. Ik heb daar geen spijt van gehad. Toen ik begon, na de oorlog, heb ik me één ding voorgenomen: wat er ook gebeurt, ik wil in ieder geval een goeie antiquaar worden. Dát is belangrijk. Ik heb nooit gedacht dat ik de rijkste man van het kerkhof zou kunnen worden. Dat vind ik van geen enkel belang. Maar ik wilde wel dat vak uitoefenen op een manier die mij, maar ook mijn relaties, satisfactie zou geven. Ik geloof dat ik daar inderdaad in geslaagd ben. Maar ik zou vandaag niet weten waar ik zou moeten beginnen, echt niet. In de eerste plaats is het natuurlijk zo dat er minder kopers zijn. In de Nederland had je indertijd grote verzame-

laars. Wie is er nou vandaag nog? Nou, Ritman, met zijn Bibliotheca Philosophica Hermetica, maar die is helaas - hopelijk voorlopig - teruggevallen.

Het antiquariaat zoals dat nu functioneert, richt dat zich nog ergens speciaal op?

Nee, het antiquariaat is een algemeen gebeuren, je hebt ook grote verschillen. Je hebt nu nog een categorie van wetenschappelijke antiquaren, die via catalogi of via het vormen van collecties - en het dan en bloc verkopen aan één instelling - een bijdrage leveren aan dat hele gebeuren. Maar dat is volkomen anders dan wat ik heb gedaan. Mij heeft nooit een wetenschappelijk antiquariaat voor ogen gestaan. Mijn antiquariaat was altijd een beetje speels, ik heb het nooit zo serieus genomen. Wel het vak als vak, maar niet mijn uitoefening van het vak. Ik heb altijd dat gedaan waar ik zelf plezier in had.

Maar uw werk lag toch voor een belangrijk deel in het verlengde van een belangstelling voor dat materiaal vanuit de wetenschappelijke hoek?

Ja, maar ik ging niet uit van de wetenschappelijke belangstelling. Dus niet volstrekt wetenschappelijk, naar bibliotheken, grote collecties toe. Of wetenschappelijke catalogi van enige omvang, met grote wetenschappelijke verzamelingen. Ik ben meer de bibliofiele kant uitgegaan, waarbij ik een groot stuk van de bibliofilie heb bestreken. *Fine printing*, dat soort zaken, daar heb ik altijd plezier in gehad, daar weet ik wel het een en ander van, maar ik heb daar niet in gehandeld.

Kunt u gemakkelijk afstand doen van bijzondere stukken?

Ik ben zelf geen goeie verzamelaar. Wat ik wel altijd gewild heb is om die boeken die me echt interesseerden één keer in mijn leven te mogen verhandelen, te bezitten. Als ik ze heb gehad is die begeerte weg. Een van de mooie uitspraken van Henderikus Bos is: 'Het werkelijke plezier ligt in het verwerven.' En dat is waar, dat geeft een grote satisfactie.

Worden er toch nog steeds, hoewel misschien minder dan vroeger, vondsten gedaan?

Een van de leukste vondsten die ik recentelijk gedaan heb was te zien in de tentoonstelling van de honderd merkwaardigste, belangrijkste stukken in de Koninklijke Bibliotheek. Die heb ik van een Italiaanse collega gekocht toen ik jaren geleden een keer met mijn vrouw in Londen was. Tijdens een English Tea zegt hij opeens: 'Ik heb iets gekocht, maar ik weet niet of jij zo geïnteresseerd bent in een handschrift.' Ik zeg: 'Nee, ik ben zeker niet de grootste koper van handschriften, maar wat heb je?' De volgende morgen laat hij me dat manuscript zien, dat heel mooi en heel goed is. Maar het bijzondere was juist de band, uit de tijd van het handschrift. Het geheel was namelijk gewikkeld in prachtige rode zijde. Een schitterend voorbeeld van een *chemise band*. Deze komen onder andere voor op schilderijen van de Vlaamse school, van de Lage Landen. Zij komen uiterst zelden op de markt. Dat manuscript heb ik van hem gekocht. Op een gegeven ogenblik ga ik naar mevrouw Anne Korteweg van de Koninklijke Bibliotheek. Ik zeg: 'Ik heb hier iets, dat moet je gezien hebben.' Zij zag dat en merkt op: 'Zullen we dat Jan Storm van Leeuwen, de boekbanden-expert van de KB, laten zien?' Ik pakte de chemise

band bij hem uit en Jan verschoot van kleur bij het zien ervan. 'Oh, wat is dat mooi! Zoiets heb ik nog nooit gezien!' Ik had helemaal niet aan de Koninklijke Bibliotheek als klant gedacht. Zij hadden toevallig geld en hebben het handschrift toen aangekocht.

Hoe gaat het met uw huidige antiquariaat, bent u nog steeds actief? Komt u hier nog dagelijks op uw kantoor?

Ik werk hier nog, maar minder, minder actief en met minder aandacht dan ik gedaan heb. Mijn geheugen wordt wat zwakker en mijn ogen zeker! Maar zolang ik er nog plezier in heb, blijf ik bezig, waarom niet? Ik heb nog steeds een aantal klanten die mij lief en dierbaar zijn en die mij een goed hart toedragen. Ik vind het nog steeds een geluk dat ik nog een beetje werkzaam kan zijn. Als ik om me heen kijk; jongeren die de moeite waard zijn, zijn er niet zo verschrikkelijk veel en de anderen worden of zijn tachtig. Door het ontbreken van voldoende aanbod en door andere oorzaken heeft er onder de antiquaren een selectie plaatsgevonden.

Wat zijn de karaktereigenschappen van een geslaagd antiquaar?

Wat een geslaagd antiquaar is weet ik niet. Als antiquaar moet je in de eerste plaats het plezier kennen, willen kennen, om dat te doen, in dat gekke vak, wat je zelf leuk vindt. Dat was in ieder geval voor mij één van de belangrijkste eigenschappen. Ik ben geen goed georganiseerd mens, ik ben geen goed wetenschappelijk antiquaar. Ik ben ook niet zo geïnteresseerd in al die dingen die ik de 'franje' noem van het vak. Ten onrechte. Vóór 1960, denk ik, heb ik nooit een kaartsysteem bijgehouden van dingen die ik gehad heb. Ik dacht: ik heb alles in mijn hoofd zitten. Je moet niet alleen belangstelling hebben voor het boek in de eerste plaats, maar voor de mensheid, de wereld. Er is geen enkel onderwerp in ons menselijk bestaan denkbaar waar niet een boek over geschreven is. Je moet dus de mogelijkheid hebben om je te realiseren wat er in een bepaalde tijd belangrijk is geweest. Je ziet op een gegeven moment iets en dan moet je kunnen weten, zonder dat je het echt weet: dat kan of moet dáárom belangrijk zijn. De brochure over de eerste atoombom bijvoorbeeld. Je moet weten dat ze in 1944/45 daar heel hard mee bezig waren. Maar dat moet je dan ook weten. Belangstelling voor het materiaal, algemene vorming en een goed geheugen, ach, dan komt de rest wel. Als je de boeken hebt komen de klanten wel. Als je de boeken hebt kun je in Tietjerksteradeel gaan zitten, heus ze komen!

Is Uw vak altijd uw hobby geweest?

Ik denk dat het ook een hobby geweest is, het is de enige hobby geweest die ik ooit heb gehad. Ik zei al, ik ben een slecht verzamelaar. Ik verzamel wetenschappelijke instrumenten, astronomische. Dat is leuk, maar ik ben geen persistente verzamelaar die met alle geweld het enige stuk dat er nog niet is hebben wil.

Tot slot: u heeft ons nu al zoveel verteld, u heeft zoveel meegemaakt. Heeft u er wel eens over gedacht om over dat alles eens zelf te schrijven?

In de eerste plaats ben ik daar te lui voor. In de tweede plaats denk ik, dat ik niet zo'n goede auteur zal blijken te zijn.

Ik vond ons gesprek heel interessant. Dit was het eerste

serieuze interview dat mij is afgenomen. Bijna alle kranten van dit land en ook wel in het buitenland hebben mij ooit eens geïnterviewd, maar dit was het beste. Ik dank jullie wel.

SUMMARY

Nico Israel: I have always done what I like best

An interview with the antiquarian bookseller Nico Israel on the occasion of his 75th anniversary.

Nico Israel, now one of the nestors of the world of antiquarians attained the age of 75 years on 18 March last year.

Among the Dutch antiquaries with one or two others at the most he has won international reputation and appreciation.

Not only for private collectors but also for many museums and libraries, in particular, he managed these last 45 years to contribute to the building up and expansion of their collections. Due to his unremitting perceptiveness and profound knowledge of the subject matter he has till today rendered many a service to Dutch and foreign research collections in acquiring important sometimes unique documentary sources from the past. Maps and atlases took and still take an outstanding place in his activities as an antiquary.

Moreover, by his initiatives as publisher, he managed to supply the scientific world with a stream of re-editions of indispensable catalogues and rare precious works, among which many facsimiles of important atlases, nautical and geographical works. With the publisher Theatrum Orbis Terrarum he stood at the cradle of a number of historic cartographical key editions, such as Koeman's *Atlantes Neerlandici* and paved the way for Schilder's *Monumenta Cartographica Neerlandica*.

He also published the interesting series *Acta Cartographica* and for a great number of years the periodical *Imago Mundi*. Next to his passion for the rare and bibliophil book in general, his great love for the history of the exploration of the world and the history of cartography still characterizes his meanwhile somewhat shrunken antiquarian bookshop.

In 1989 on the occasion of his 70th birthday he was offered a liber amicorum of more than five hundred pages *Theatrum Orbis Librorum* going with an exhibition in the University Library of Amsterdam of the most important specimen with which he supplied Dutch institutions during his career.

On account of his special merits Nico Israel was presented the IMCoS-R.V. Tooley Award in 1993.

The editorial staff of *Caert-Thresoor* was very pleased to find him willing to give an interview on July 5th 1994, on the occasion of his 75th birthday.

Te koop aangeboden:

25 kaarten van Rusland (Magini, Mercator, Blaeu, Ottens e.a.).

Tel. 01870-86581 (na 17.00 uur).

Nu te koop van de auteur:

P.C.J. van der Krogt, *Advertenties voor kaarten, atlasen, globes e.d. in Amsterdamse kranten 1621-1811*. With introd. in English. Utrecht, 1985. Geb. XV, 473 p. Met registers op namen, gebieden en onderwerpen.

Te bestellen door overmaking van f 79,- + f 8,- verzendkosten op giro nr. 1.871.411 t.n.v. P.C.J. van der Krogt te Delft onder vermelding van 'Advertenties'.

BELANGRIJKE UITGAVEN OP KARTOGRAFISCH GEBIED

Ph. Allen

Atlas der Atlassen. Kaartenmakers en hun wereldbeeld. Nederlandse bewerking: Peter van der Krogt Rijk geïllustreerd. 160 p.
ISBN 90 6194 168 7 f 99,-

Covens & Mortier

Stock catalogues of maps and atlases. The 'Catalogus van verscheyde koopere platen' of the heirs of Pieter Mortier's widow (1721) and the 'Catalogue nouveau des cartes geographiques' of Covens & Mortier (1763). A facsimile edition with an introduction by Dr Peter van der Krogt. 141 p.
ISBN 90 6194 098 2 f 159,-

Marcel Destombes (1905-1983)

Contributions sélectionnées à l'histoire de la cartographie et des instruments scientifiques. Selected contributions to the history of cartography and scientific instruments. Ed. by Günter Schilder, Peter van der Krogt and Steven de Clercq. 592 p.
ISBN 90 6194 485 6 f 318,-
Een bundel met 34 artikelen van Marcel Destombes, een van de belangrijkste geleerden op het terrein van de geschiedenis van de kartografie en wetenschappelijke instrumenten. Hij verrichtte met name pionierswerk op het gebied van de Nederlandse kartografie. Bevat tevens een biografie en een uitgebreide bibliografie.

C. Koeman

Miscellanea cartographica
Contributions to the history of cartography. Ed. by Günter Schilder and Peter van der Krogt. 430 p.
ISBN 90 6194 167 9 f 212,-
Ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Cornelis Koeman, emeritus hoogleraar kartografie aan de Rijksuniversiteit Utrecht, zijn 21 van zijn artikelen hiervoor geselecteerd. Daarnaast bevat dit boek een uitgebreide bibliografie van zijn werk.

Peter van der Krogt

Globi Neerlandici. The production of globes in the Low Countries. Rijk geïllustreerd. 663 p.
ISBN 90 6194 138 5 f 900,-
Met kartobibliografie van globes vervaardigd in de Nederlanden van ca.1525-1800.

Peter van der Krogt, Marc Hameleers en Paul van den Brink

Bibliografie van de Geschiedenis van de Kartografie van de Nederlanden. Bibliography of the History of Cartography of the Netherlands. 418 p.
ISBN 90 6194 158 X f 69,50

A. Stimson

The mariner's astrolabe. A survey of known, surviving sea astrolabes. 191 p.
ISBN 90 6194 017 6 f 212,-

Gesneden en gedrukt in de Kalverstraat

De kaarten- en atlassendrukkerij in Amsterdam tot in de 19e eeuw.
Red. Paul van den Brink en Jan Werner. 112 p.
ISBN 90 6194 387 6 f 75,-

In de Gekroonde Lootsman

Het kaarten-, boekuitgevers- en instrumentenmakershuis Van Keulen te Amsterdam 1680 - 1885.
Onder redactie van E.O. van Keulen, W.F.J. Mörzer Bruyns en E.K. Spits. 104 p.
ISBN 90 6194 397 3 f 75,-

Kaarten met geschiedenis 1550-1800

Een selectie van oude getekende kaarten van Nederland uit de Collectie Bodel Nijenhuis.
Onder redactie van D. de Vries. 123 p.
ISBN 90 6194 377 9 f 75,-

Kunst in kaart

Decoratieve aspecten van de cartografie.
Eindred.: J.F. Heijbroek en M. Schapelhouman. 131 p.
ISBN 90 6194 407 4 f 75,-

*Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever.
Fondscatalogus wordt op aanvraag toegezonden.*

Variaties binnen edities van oude atlassen, geïllustreerd aan Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum*

Inleiding

Vroege atlassen die meerdere drukken kenden veranderden doorgaans per editie van samenstelling. Er werden nieuwe platen* toegevoegd, al dan niet naast de oude, en platen ondergingen over verschillende edities heen wijzigingen in de vorm van verschillende staten. We zullen dit toelichten aan de hand van verschillende edities van Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum*, de vroegste atlas - wanneer we het begrip atlas definiëren als een verzameling kaarten van vergelijkbare afmeting met ondersteunende tekst op de achterzijde, gebonden in een of meer banden. Ortelius' *Theatrum* was niet alleen de eerste maar tevens veruit de meest toonaangevende atlas uit het einde van de 16de/begin 17de eeuw, geproduceerd in minstens 7200 exemplaren gespreid over 32 edities.¹

De nu volgende toelichting zal aantonen dat het begrip 'editie' voor vroege atlassen zoals die van Ortelius op basis van aangetroffen heterogeniteit bijgesteld moet worden.

De totale geschiedenis van Ortelius' *Theatrum* omvat niet minder dan 229 platen, 174 in het reguliere deel en 55 in het *Parergon*. Ondanks talrijke pogingen in de afgelopen eeuw tot het vaststellen van een uitputtende inventaris van *Theatrum*-platen worden er nog steeds nieuwe platen geïdentificeerd: sinds het verschijnen van Meurers *Fontes Orteliani* in 1991² en Karrows *Mapmakers of the sixteenth century and their maps*³ vond Meurer 71/II Hannonia 1575,⁴ en vond ik 93/I Americae 1579-1584,⁵ 93/IV Valentiae 1584, 116/I Angliae, Scotiae et Hiberniae 1589, 126/I Gelriae 1592, 135/VI Palestinae 1595-1612, 33P/II Italiae Veteris 1595-1624, 33P/III Tusciae Antiquae 1595-1624 en 39P/IV Erythraeae 1609-1624.

De eerste editie uit 1570 bevat 53 platen. De omvangrijkste editie van het *Theatrum*, de Engelse editie uit 1606, bevat niet minder dan 166 platen (uit het totale aantal van 229), waarvan er 29 reeds in de eerste editie voorkwamen. Er werden dus heel wat nieuwe platen geïntroduceerd, en wat minder oude aan de kant gezet.

Waarom steeds nieuwe platen?

In de eerste plaats is dat het gevolg van het toenemen van de geografische kennis. Waarschijnlijk is er geen periode in de geschiedenis waarin deze kennis zo snel toe-

nam als in het einde van de 16de eeuw. Voorbeelden van informatie die gecorrigeerd werd in de vorm van een nieuwe plaat zijn er te over. De bekendste zijn de kaarten van de wereld en Amerika waarop de bult in de kustlijn van Chili niet langer voorkomt, maar er zijn er veel meer, zelfs in de *Parergon*-platen⁶ die geografische kennis ten tijde van de Romeinen weergeven.

Een tweede reden vindt eveneens zijn oorsprong in toenemende kennis. Waar in vroege edities bepaalde kaarten nog ontbraken bij gebrek aan goede informatie - bijvoorbeeld de Grote Oceaan of Japan - werden deze toegevoegd, zodra Ortelius aanvullende gegevens had gekregen, waarom hij de gebruiker ook bij herhaling bleef vragen. Ook bood het commercieel succes van de atlas hem natuurlijk meer mogelijkheden. Onzekerheid over de juistheid van informatie op sommige kaarten bracht hem er soms ook toe een tweede kaart van hetzelfde gebied maar met andere informatie op te nemen, zodat de gebruiker zelf kon kiezen welke kaart hem het meest beviel. De kaart *Ungariae Loca* (91) naast *Hungariae*, (42) met overigens respectievelijk twee en vijf verschillende staten, is daar een voorbeeld van.

Een derde reden is slijtage. De tweede plaat van de wereldkaart (112/I, nog steeds met de verkeerde kustlijn van Chili) is een voorbeeld van vervanging wegens slijtage: vanaf 1575 vertoonde de eerste plaat een barst in de linkeronderhoek, een reparatie door middel van bouten die deze hoek aan de rest verbonden vormde maar een tijdelijke oplossing.

Dan is er een onverklaarde categorie. Het is onduidelijk waarom er een nieuwe *Abrahami*-plaat werd gemaakt (25P/I) naast de oude (12P) aangezien ze van 1592 tot en met 1595 naast elkaar werden gebruikt. Introductie van een nieuwe plaat is hier temeer onbegrijpelijk daar deze hoofdzakelijk verschilt van de oude in de diagonale richting van de achtergrondharcering (zie fig. 1). Deze nieuwe plaat betekende toch een grote investering vanwege de 22 medaillons met minutieus afgebeelde scènes uit het leven van aartsvader Abraham. Wellicht raakte de plaat zoek en werd later weer teruggevonden.

Tenslotte is er de kwestie van copyright of privilegio. Zo werd de oudere versie van Artois (82) na introductie van een nieuwe (115) weer in latere edities opgenomen, al dus Denucé.⁷

Waarom meerdere staten?

De platen van Ortelius' atlas die goed bestudeerd zijn,

Dr. M.P.R. van den Broecke is antiquaar en deskundige op het gebied van Ortelius.

1 Fragmenten van de eerste Abraham-kaart uit Ortelius' *Parergon* (12P, a) en de tweede kaart (25P/I, b). De tweede is een vrij nauwgezette kopie van de eerste, maar de achtergrondharcering loopt anders en er zijn talrijke kleine verdere verschillen.

hetgeen bepaald niet voor alle 229 het geval is, blijken doorgaans in meer dan één staat voor te komen. Zo onderscheidt Shirley⁸ voor de wereldkaart:

Plaat 1: Typus Orbis Terrarum (1)

staat 1: 1570-1579 (vanaf 1575 met boutafdrukken linksonder),
 staat 2: 1579-1584 breuk enigszins gerepareerd, wolken herbewerkt,
 staat 3: 1584-1585 jaartal 1584 (of 1585) toegevoegd rechts van Franciscus Hogenberg Sculpfit.

Plaat 2: Typus Orbis Terrarum (112/I)

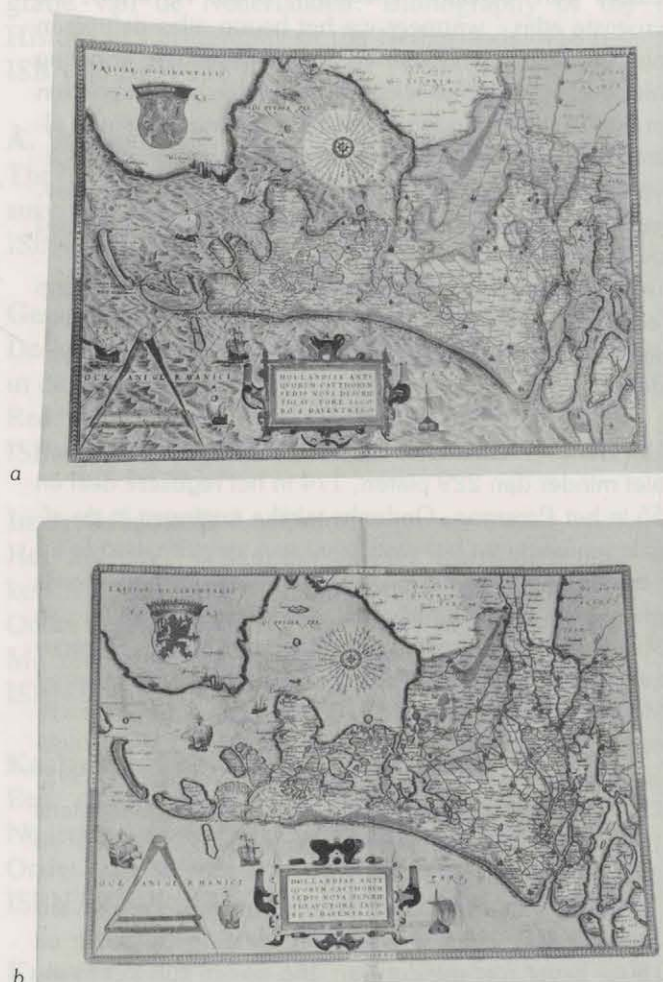
staat 1: 1586 ongesigneerd en iets kleiner dan plaat 1. Wolkenrand gehandhaafd, voorzien van jaartal 1586,
 staat 2: 1587-1589, als staat 1 maar zonder jaartal,
 staat 3: 1588-1598, als staat 2, maar met gecorrigeerde kustlijn van Zuid Amerika.

Plaat 3: Typus Orbis Terrarum (113)

staat 1: 1588-1612, Medaillons in de hoeken, geografisch herzien, gedateerd 1587,
 staat 2: 1628, Le Maire straat herzien, jaartal verwijderd.

Het lijkt redelijk om aan te nemen dat alle platen die in meerdere edities zijn opgenomen, ook meer dan één staat kennen. Dat ligt ook voor de hand wanneer we bedenken dat een koperplaat na maximaal 1000 en soms al na 300 afdrukken moest worden opgewerkt omdat de afdrukken te flauw werden. Daarbij vormden de hardheid van het koper en de verfijndheid van de afbeelding bepalende factoren. Hoe langer de levensduur van de plaat en hoe groter het aantal afdrukken, hoe vaker het nodig was de plaat op te werken, waarbij de kans des te groter werd dat daarbij veranderingen werden aangebracht (fig. 2).

Een reparatie tengevolge van slijtage zoals in het geval van de wereldkaart kan ook als een (onbedoelde) nieuwe staat opgevat worden, hoewel dat doorgaans in de literatuur niet gebeurt. Soms werd slijtage niet gerepareerd: vanaf 1602 begon de cartouche van de plaat *Africae Nova Tabula* bij de letters breuklijnen te vertonen die

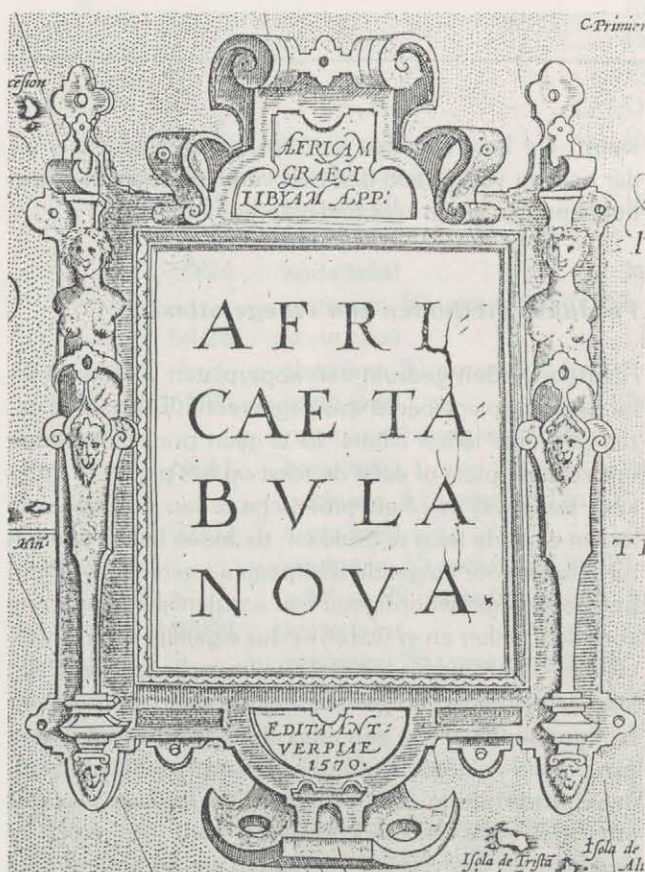
2 Twee staten van de Holland-kaart uit Ortelius' *Theatrum*. Figuur 2a is een vroege staat (1571) met veel detail in de zee. Toen deze plaat moest worden bijgegraveerd wegens slijtage heeft men niet de moeite gedaan de golven in de zee te hersnijden. Figuur 2b toont de staat van deze plaat vanaf 1587. De nog niet weggesleten golven zijn (niet geheel volledig) weggepolijst en er is een 'moderner' stippelpatroon voor in de plaats gekomen.

tot 1612 steeds verder verergerden (fig. 3). Al dan niet gerepareerde slijtage is hoe dan ook een middel om afdrukken te dateren.

Systematische studie van vroege en latere plaatafdrukken uit Ortelius' *Theatrum* kan nog vele nieuwe staten

b

3 De Afrika-kaart uit het Theatrum komt in alle edities voor, maar vertoont vanaf 1601 een breuk in de letters van het cartouche die steeds ernstiger wordt. In de edities van 1612 zijn de regels door de breuk geheel met elkaar verbonden.

aan het licht brengen. Daarbij lijkt computerscanning een onontbeerlijk hulpmiddel te worden om kleine verschillen op te sporen.

Tekst

Teksten vormen een verwaarloosde bron van informatie bij vroege atlassen. Het doorgaans gebruikte Latijn heeft in wetenschappelijke kringen, en zeker daarbuiten, niet meer de toegankelijkheid die het als lingua franca in de Renaissance wel kenmerkte. Meurer² heeft zich in zijn

speurtocht naar geografische bronnen voor het *Theatrum* beperkt tot de sectie *Catalogus Auctorum*, en niet systematisch de teksten bestudeerd die Ortelius achterop elke kaart liet afdrukken. Niettemin kunnen zowel de vorm als de inhoud van teksten, evenzeer als verschillende staten van platen, gebruikt worden om losse kaarten te dateren, met name in die gevallen waarin paginasig-natuur en/of watermerk geen uitkomst brengen.

Variaties binnen een editie

Wanneer in de kartobibliografische literatuur een editie van een atlas wordt beschreven dan is de verwachting dat alle exemplaren van deze editie aan die beschrijving voldoen. Ook Koemans beschrijving⁴ van edities van Ortelius' *Theatrum* wekt die verwachting. Wanneer we echter twee exemplaren vergelijken van wat Koeman editie 1A noemt uit resp. de UB Amsterdam en de UB Leiden, dan blijkt dat de *Flandria*-kaart in twee verschillende staten voorkomt, zoals eerder opgemerkt door Gittenberger: het middengebied van de titelcartouche verschilt duidelijk (fig. 4). Het Leidse exemplaar bevat een hart, het Amsterdamse exemplaar niet.

4 Twee staten van de *Flandria*-kaart, met hartvorm in de cartouche (a) en zonder (b). Aangetroffen in de Latijnse *Theatrum*-editie (Ort 1A) van 1570, resp. van de UB Leiden en de UB Amsterdam.

Tabel I:
Inventarisatie van tekstverschillen tussen Ort 1A UB Leiden (A) en Ort 1A UB Amsterdam (B)

Plaat	zetsel in A en B
5 Europa	titel in verschillend zetsel
8 Portugalliae	verschillend zetsel; 1 woord meer in A
9 Galliae	verschillend zetsel; enkele regels meer in A
34 Pedemontanae	verschillend zetsel; 3 regels meer in B
35 Lacus Como	Lacus-deel in verschillend zetsel, in A 10 regels meer; Forum-deel verschillend zetsel; Romae-deel verschillend zetsel, in A 1 regel meer
46 Russiae	verschillend zetsel
51 Palestinae	verschillend zetsel

Wanneer we de teksten van het Leidse exemplaar vergelijken met het Amsterdamse exemplaar dan blijken er een aanzienlijk aantal verschillen te zijn, zie tabel I.

Hoe kunnen we deze verschillen verklaren? En welk exemplaar uit wat dezelfde variant van dezelfde editie heet is het eerst gemaakt? Het is verleidelijk de versie met de meeste tekst als de latere versie te beschouwen omdat tekstomvang per editie pleegt te groeien, maar zelfs deze eenvoudige aanname blijkt onjuist. Zoals tabel I laat zien is er soms meer tekst in A, soms meer in B. Zijn deze verschillen alleen kenmerkend voor de eerste editie of hebben we met een algemener verschijnsel te maken? Om die vraag te beantwoorden hebben we drie edities van de 1595 Latijnse editie (Ort 29) met elkaar vergeleken nl. UB Amsterdam 1803 A7 (=C), Florence¹⁰ (=D) en UB Amsterdam 1802 A6 (=E). Tabel II geeft een overzicht van de verschillen.

Tabel II laat zien dat de verschillen tussen deze drie exemplaren van de 1595-editie talrijk zijn. Voor exemplaar C werden restantbladen van edities uit 1584 en zelfs uit 1575 gebruikt. Tekstbladen verschillen in zetsel, lengte, en vooral in volgorde. Met name de volgorde van *Parergon*-bladen in exemplaar D is volstrekt willekeurig. Het is wederom niet mogelijk de exemplaren onderling te dateren op basis van toegenomen tekstomvang. We hebben kennelijk met een algemeen verschijnsel te maken. De beschrijvingen van exemplaren van het *Theatrum* zoals die de afgelopen twaalf jaar op de grote veilingen zijn aangeboden, ongeveer 90 stuks, wijzen in diezelfde richting: bij ongeveer de helft worden afwijkingen ten opzichte van de beschrijvingen van Koeman aangegeven.

Het lijkt op grond daarvan zinvol het begrip editie voor deze vroege atlassen opnieuw te definiëren. Als we heden ten dage een boek van een bepaalde druk aanschaffen dan verwachten we een fysiek object dat in alle opzichten identiek is aan andere exemplaren van die druk. De mechanische aard van boekproductie maakt deze aanname vanzelfsprekend. Maar zo is het niet altijd ge-

weest. De heterogeniteit van vroege atlassen zoals we die hebben vastgesteld laat zich verklaren door het productieproces ervan wat nader te beschouwen.

Productiemethoden van vroege atlassen

Kaarten werden gedrukt van koperplaten waarin de informatie in spiegelbeeld was gegraveerd. Tekst werd gezet van losse loden letters. Er is geen principiële reden om eerst de plaat of eerst de tekst op het papier te drukken, maar wel een heel praktische reden om ervoor te kiezen eerst de tekst te drukken: de loden letters konden na gebruik voor volgende tekstpagina's gebruikt worden. Letters vertegenwoordigden een aanzienlijke investering voor de drukker en er waren er dus eigenlijk altijd te weinig van. Daarom was het niet haalbaar alle tekst van een atlas achter elkaar te zetten. In plaats daarvan werd zetsel voor een deel van een atlas afgebroken zodra er van een pagina voldoende afdrukken waren gemaakt. Standaardprocedure in het belang van de drukker was dus om eerst voldoende tekstpagina's voor een editie te drukken, en pas daarna de kaarten op de andere kant van deze tekstbladen af te drukken.⁹

De kans dat er voor een atlaseditie precies gelijke aantallen tekstpagina's werden gedrukt was klein. De oplaag van een editie werd dus bepaald door de kleinste hoeveelheid tekstbladen. Wat er van de overige bladen overbleef werd niet weggegooid, daar was papier veel te duur voor. Als duidelijk werd dat er van bepaalde tekstbladen teveel was aangemaakt, kon de drukker besluiten ze niet aan de keerzijde van een kaartafdruk te voorzien, maar ze te bewaren voor een volgende druk. Intussen kon de koperplaat die bij de tekstafdruk hoorde vervangen worden of een bewerking ondergaan.

Als er maar een enkele bladen waren met te weinig exemplaren, dan kon de drukker ook besluiten de teksten nogmaals te zetten en tekstbladen bij te drukken. De kans dat dit nieuwe zetsel identiek was aan het oorspronkelijk was, gezien het handmatige zetten, vrijwel uitgesloten.

Tabel II
Verschillen tussen drie exemplaren van Ort 29, de Latijnse 1595-editie van Ortelius'
Theatrum Orbis Terrarum

blz./ plaat	C (UBA 1803 A 7)	D (Florence)	E (UBA 1802 A 6)
	geen Ortelius portret	Ortelius portret	geen Ortelius portret
	24 regels Schottius	Posthius, 6 regels	geen Schottius
	4 regels Grieks, Falkenberg	als in C	geen Falkenberg
	D. Philippo p. A2	als in C	geen Philippo
	Ortelius portret		Ortelius portret
		Nomenclator 1595, 30 pp.	
		De Mona Druidum 4 pp.	
		Rudolphi, 1 p.	
		Parergon titelblad	
		Epigramma	
		Ornatissimo viro 3 pp.	
		In regium Geographum	Regionum Insularumque
	Posthius, 6 regels		Posthius, 6 regels
7/72	korte tekst	lange tekst, ander zetsel	als in D
	ander zetsel dan D en E		
59/24	korte tekst	lange tekst, ander zetsel	als in D
	paginanr. 52 veranderd in 59*		
64/28	korte tekst	plaat 135/IV, lange tekst	als in D
	paginanr. 51 veranderd in 64*		ander zetsel
66/94	korte tekst	lange tekst, ander zetsel	als in D
	paginanr. handgeschr. 66		
68/61	korte tekst	lange tekst, ander zetsel	als in D
	paginanr. 61 veranderd in 68*		
72/63	korte tekst	lange tekst, ander zetsel	als in D
	paginanr. 65 veranderd in 72*		
	p.88 en 89 omgedraaid	juiste volgorde	als in D
98/44	korte tekst	plaat 135/IV, lange tekst	als in D
	paginanr. 86 veranderd in 98*		ander zetsel
104/46	lange tekst	korte tekst, ander zetsel	als in C
106/97		alleen rechterhelft plaat, geen tekst	
113/69	lange tekst	korte tekst, ander zetsel	als in D
	paginanr. 68 veranderd in 113		
	afkomstig uit 1575L		
	Parergon titelblad		als in C
	Epigramma		
	Ornatissimo viro 3 pp.		
	In regionum Geographum		
	Regionum Insularumque		
	32 Parergon kaarten, signaturen		zelfde 32 Parergon- kaartenals in C
	A-Z, a-h	in volgorde e,b,f,c,Y,G,C,V,	
	(h 2x, nl. plaat 24P, 33P)	X,S,M,B,E,F,H,R,Q,D,I,K,L, a,N,O,g,Z,d,T,P,R,A,h,h	
	Nomenclator 1595, 30 pp		als in C
	De Mona Druidum 4 pp.		als in C

* Afkomstig uit Latijnse 1584-editie

In een nieuwe editie kunnen we dus oude tekstbladen verwachten met ongewijzigde, oude platen of met nieuwe platen, maar (uiteraard) ook nieuw gezette teksten met nieuwe platen. Om het geheel nog ingewikkelder te maken kunnen er ook nieuwe teksten met oude platen aangetroffen worden. Hoewel doorgaans de tekst eerst werd gedrukt werden er ook losse bladen met plaatafdrukken verkocht. Ongeveer 5% van de losse Ortelius *Theatrum*-kaarten in mijn bezit hebben geen tekst op de achterkant en horen dus tot deze categorie. Als er van dat soort nog een stapeltje aanwezig was op het moment dat er een nieuwe editie werd gemaakt, bestond de kans dat ze uit zuinigheidsoverwegingen alsnog van tekst werden voorzien en meegebonden in een nieuwe editie.

Het is, op grond van deze gang van zaken onwaarschijnlijk dat alle exemplaren van een editie van het *Theatrum* precies hetzelfde zijn, zowel wat tekst als platen betreft. Wanneer er twee versies van een plaat aanwezig waren was het zelfs mogelijk dat er verwisseling plaatsvond en een vroegere editie de latere plaat bevatte, en een latere editie de vroegere. Dit gebeurde bijvoorbeeld in de Latijnse uitgave van 1592 en de Engelse van 1606, die beide de nieuwe *Abrahami*-plaat (25P/I) bevatten, terwijl de 1595-editie de oude plaat (12P) bevat. Voor teksten op deze kaart zien we deze variabiliteit eveneens.

Als we ons een atlasdrukkerij voorstellen is dit alles goed te begrijpen. Zelfs Blaeu's bekende drukkerij aan de Bloemgracht, om een voorbeeld van bijna een eeuw later te nemen, realiseerde haar gigantische productie vanuit een locatie van niet meer dan 160 vierkante meter. Wanneer we bedenken dat de Latijnse 1595-editie ruim 600 bladzijden bevat en in een oplage van minstens 200 exemplaren werd gemaakt¹ (terwijl dit bepaald niet het enige boek was dat Plantijn in dat jaar produceerde), dan lagen er op zeker moment ruim 150 stapels met katernen (4 bladzijden) die naast elkaar gelegd al meer dan 50 vierkante meter in beslag zouden nemen. Ze werden dus op elkaar gelegd. Bij het handmatig verzamelen van de katernen konden er doorlopend dingen misgaan: volgorde varieerde, kaarten werden overgeslagen of twee keer gebruikt, terwijl de stapels waaruit geput werd ook nog eens heterogeen van samenstelling waren zoals we net gezien hebben. De kans dat dit handmatig productieproces twee identieke atlasexemplaren oplevert, zowel wat tekst, plaatafdrukken, samenstelling als volgorde betreft, is bijzonder klein.

Het uitgangspunt van bibliografische werken zoals Koemans *Atlantes* dat ze als maatstaf voor de samenstelling van een editie van een vroege atlas kunnen fungeren is derhalve niet te handhaven. Dit geldt niet alleen voor Ortelius' *Theatrum* maar in principe voor alle vroege atlassen die op bovenstaande wijze werden gemaakt. Meurer merkt in dit verband op dat ook Münsters atlassen een dergelijke heterogeniteit vertonen. Op grond van de grote beschikbaarheid en toegankelijkheid is het verleidelijk om dan maar facsimile-uitgaven als standaardvarianten te beschouwen. Dat vereist echter zorgvuldige selectie welke atlas wordt gefacsimileerd. Daarvan wordt voor Ortelius' *Theatrum*, waarvan niet minder

dan vijf facsimiles in omloop zijn, niet altijd voldaan: de facsimile⁹ van de Engelse 1606-editie blijkt niet op één maar op een aantal verschillende originelen te zijn gebaseerd. De facsimile¹⁰ van de Latijnse 1595-editie heeft een zeer afwijkende kaartvolgorde in het *Parergon*-deel. Twee facsimiles¹¹ van de Latijnse 1570-editie bevatten een kaart uit de Latijnse 1584-editie.

We zullen moeten concluderen dat er voor vroege atlassen geen modeedities als maatstaf bestaan, waartegen andere edities kunnen worden afgezet. Het is redelijker te verwachten dat een exemplaar van een vroege atlaseditie kleine of grotere verschillen vertoont ten opzichte van andere exemplaren van die editie. Elk exemplaar op de markt of in bibliotheken is even geschikt om dit principe te illustreren. De handelwijze van sommige dealers om exemplaren van vroege atlassen aan te passen aan de beschrijving in standaardwerken door invoeging van kaarten mist dan ook elke grond.

Koeman merkt in dit verband op dat de heterogeniteit in vroege atlassen zoals van Ortelius veel groter blijkt te zijn dan in latere zoals van Hondius-Janssonius en Blaeu. Wellicht is dit terug te voeren op verbeterde logistiek in hun drukkerijen.

De precieze aard en inhoud van heterogeniteit in edities van het *Theatrum* en andere vroege atlassen kan alleen worden vastgesteld door grote aantallen exemplaren van dezelfde editie met elkaar te vergelijken. Het relatief grote aantal overgebleven exemplaren van Ortelius' *Theatrum*¹² maakt dat in ieder geval voor deze atlas in principe mogelijk.

NOTEN

Voor waardevol commentaar op een eerdere versie van dit artikel wil ik graag dankzeggen: P. van der Krogt (Delft), C. Koeman (De Bilt), D. de Vries (Leiden), F. Gittenberger (Breskens), P. Buijnsters (Nijmegen), P. Meurer (Trier), L. Grof (Oxford), R. Karrow (Chicago), G. Ritzlin (Chicago) en R. Shirley (Buckingham).

* Met het woord 'plaat' wordt in dit artikel steeds bedoeld '(afdruk van een) koperplaat'.

1. M.P.R. van den Broecke, How rare is a map and the atlas it comes from? Facts and speculations on production and survival of Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum* and its maps. - In: *The Map Collector* 36 (1986), pp. 2-12.
2. P. Meurer, *Fontes Cartographici Orteliani, Das 'Theatrum Orbis Terrarum' von Abraham Ortelius und seine Kartenquellen*. - Weinheim, 1991.
3. Robert W. Karrow, *Mapmakers of the Sixteenth Century and their Maps*. Winnetka Ill., 1993.
4. De nummering van de platen is conform C. Koeman, *Atlantes Neerlandici* (vol. III; Amsterdam 1969), niet daarin beschreven platen krijgen een volgnummer in Romeinse cijfers. Voor de nadere aanduiding wordt het eerste woord van de titel en het jaartal toegevoegd.
5. Meurers 93/I *Asiae* dient te zijn 71/I daar deze plaat niet uit 1579 maar uit 1575 stamt.
6. Zie illustraties voor verschillen tussen deze twee kaarten in *The Map Collector* 36, 1986, p. 3.

7. J. Denucé, *Oud Nederlandse Kaartenmakers in betrekking met Plantijn*. Antwerpen, 1912 (repr. Amsterdam, 1964).
8. R.W. Shirley, *The Mapping of the World, early printed world maps 1472-1700*. Tweede druk, ter perse, en persoonlijke mededeling.
9. *Ortelius Theatre of the Whole World, Facsimile of the 1606 English Edition*. Amsterdam: Nico Israel Series Theatrum Orbis Terrarum, 1968. Met een inleiding door R.A. Skelton.
10. *Ortelius Theatrum Orbis Terrarum*. Firenze: Giunti, Firenze, 1991. Facsimile van de 1595- editie.
11. *Ortelius Theatrum Orbis Terrarum*. Lausanne: Elsevier/Sequoia S.A., 1964. Facsimile van de 1570-editie. Met een monografie van C. Koeman, *The history of Abraham Ortelius and his Theatrum Orbis Terrarum*. *Ortelius Theatrum Orbis Terrarum*. Kyoto: Rinsen Company. Facsimile van de 1570 editie.
12. De inventarisatie van P.C.J. van der Krogt ten behoeve van de nieuwe uitgave van Koemans *Atlantes Neerlandici* resulteerde in een totaal van ruim 1100 gelokaliseerde exemplaren van het *Theatrum* en het *Parergon* (uitgaven 1570-1624).

SUMMARY

Variability within editions of old atlases, illustrated with Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum*

It is commonly assumed that all copies of a modern book belonging to the same edition are identical. Old atlases, and detailed descriptions of their contents, such as occur in Koeman's *Atlantes Neerlandici* tend to be regarded in a similar uniform manner. However, close comparison and inspection of two copies of Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum* Latin edition of 1570 and of three copies from the Latin edition of 1595 reveal numerous differences, not only in the order of maps and in- or exclusion of maps and textsheets, but also in the actual composition and typesetting of the text, and in the states of the plates used. It seems that these variations occur in other early atlases as well. The manual nature of atlas manufacture at the time, with high chances of mistakes, the use of material remaining from earlier editions, and the need to reset text sheets if a few more copies of such sheets were needed, seem to be responsible for this variability between copies belonging to the same edition. In the light of these findings, bibliographical descriptions of early atlases cannot be used as prescriptively as is commonly the case.

antiquariaat DE RIJZENDE ZON

Poststraat 8 - 5038 DH - Tilburg
Tel.: 013-360337. Fax: 013-361450

- * Brabantica
- * Verre Oosten
- * Atlanten 1850-1950
- * Ongewone boeken
- * Nabije Oosten
- * Niet-Westerse boeken
- * Livres tabous (Wereld-Nationaal-Thematisch)

Catalogus 35: 267 Atlanten 1840-1940

Catalogus 36: Nudismus

Catalogus 37: 80 Egyptian Books 1820-1900
(juni 1994)

Catalogus 38: The Far East (sept. 1994)

Deelnemer: Beurs Eindhoven Cognac 22, 23 april/International ILAB/LILA Book and Print Fair 29, 30 Sept., 1 Oct. RAI, Amsterdam/3-de Internationale Antiquairenbeurs, November, Mechelen.

Robert Putman

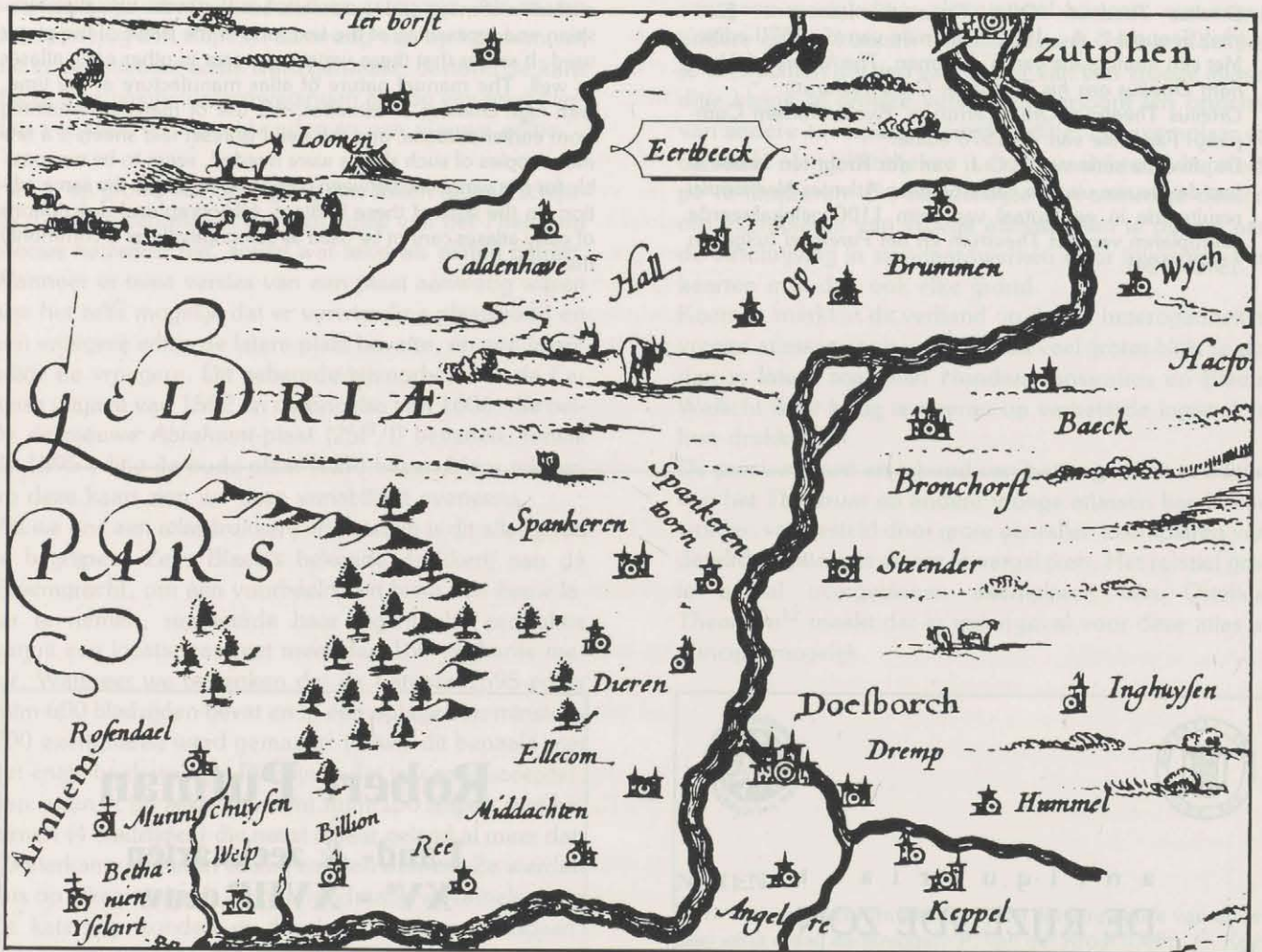
Land- & zeekaarten XVe - XVIIIe eeuw

bezoek uitsluitend op afspraak
catalogi op aanvraag

Adres: Minervalaan 71^{III}
1077 NS Amsterdam
Tel.: 020-5544795 Fax: 020-6640465

Restauratieatelier Paul Peters

Restaureren en conserveren van:
Prenten en Grafiek
Atlassen
Globes

Drukken: Het facsimileren van oude kaarten

Weverweg 9
6961 KM

Eerbeek

Tel. 08338 - 54466

Personalia

Onlangs werd Dr. Carel A. Davids tot hoogleraar in de economische en sociale geschiedenis aan Faculteit der letteren en de Faculteit Economische Wetenschappen van de Vrije Universiteit benoemd. In 1986 promoveerde hij in Leiden cum laude op het proefschrift *Zeewezen en wetenschap: De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815*. Carel Davids heeft voor zowel deze promotie als voor andere artikelen veel onderzoek gedaan dat van belang is voor de Geschiedenis van de Kartografie. Zijn dissertatie werd in *Caert-Thresoor* (7de jrg., nr. 2) besproken. Ook schreef Carel Davids zelf voor *Caert-Thresoor* verschillende besprekingen. De redactie wenst hem geluk met zijn benoeming.

Op 14 april j.l. promoveerde de historisch Geograaf Drs. Wim A. Ligtendag aan de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. De titel van zijn proefschrift is: *De Wolden en het water: De landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870*. Zijn promotor was Prof. Dr. G. J. Borger. Wim Ligtendag heeft voor zijn studie veel van kaarten gebruik gemaakt. Bij de redactie van *Caert-Thresoor* heeft hij recentelijk een artikel aangeboden over de wijze waarop deze van pas kwamen bij zijn onderzoek. In een van de volgende nummers zal dit artikel geplaatst worden. De redactie feliciteert hem van harte met deze mijlpaal.

Bedevaart naar Rupelmonde

verslag van de jaarlijkse studiedag van de werkgroep voor geschiedenis van de kartografie op vrijdag 10 juni 1994

Uit *Caert-Thresoor* leerde ik dat er een intensief netwerk moet zijn van kartografieliefhebbers die elkaar treffen op conferenties en in werkgroepen in Utrecht. De aankondiging van een excursie naar Sint Niklaas en Rupelmonde heeft me in dit netwerk gelokt. Aan de voet van de trap op het Jaarbeursplein te Utrecht werd ik onmiddellijk in het gezelschap opgenomen. Gedurende de dag werd duidelijk hoe die groep eruit zag: professionele kartografie-liefhebbers, liefhebbers die in hun VUT/Pensioentijd er hun tweede leven van maken en liefhebbers, zoals ikzelf die naast hun gewone leven, deze dag als een welkome ontsnapping daaraan benutten.

Geanimeerde gesprekken in de bus, niet in het minst door professor Schilder gaven me al snel een indruk waar ieder zich zo mee bezig hield: zoals de handelsreizen over land naar de oost en de kaarten daarover in oude reisbeschrijvingen, of het kaarten-materiaal in oude bijbels. Intensief werk, waar men, elkaar regelmatig treffend, tot een alles omvattende inventarisatie wil komen. Voor me hoorde ik een flard van een gesprek: '...zo heb ik recent ontdekt dat delen van het archief van de zuidelijke Nederlanden in Spanje te vinden zijn. Ik ga dan ook volgende week maar eens naar Salamanca om te kijken of ik daar verder kom ...' Ik kreeg het gevoel in een 'affluent society' terecht gekomen te zijn.

Inmiddels reed de bus als ongeveer laatste voertuig over de brug bij Gorinchem, die die dag afgesloten zou worden en het regende flink.

In Roosendaal pikten we nog een groepje op en zo gingen we met zo'n 36 over de Belgische grens. Waarom professor Schilder met z'n Oostenrijkse paspoort zwaaide weet ik niet, een kartograaf moet toch op de hoogte zijn van het verdwijnen van de grenzen.

Toch merk je meteen dat je in een ander land was: de rommelige huisjes met blinde zijmuren; de royaal aangelegde industrie

terreinen bij Antwerpen (zou het er nu werkelijk zo goed gaan in België?); dan een reeks van perfect gebouwde luxe villa's, kasteeltjes bijna; voor Sint-Niklaas merkte ik op dat de huizen allengs kleiner werden maar de duivenhokken er achter navolgend groter.

Juist toen ik een Jugend-stijl relief bestudeerde met als tekst 'Vlaamsch bierhuis', hoorde ik achter me roepen: We zijn in de Mercatorstraat! Ja daar zou het verder de dag over gaan: Mercator.

Het gemeentelijk museum ontving ons met koffie. Ik maakte daar kennis met een grote markante man, achter wiens brede rug ik toevallig de avond van te voren een lezing over het lot van oude boeken bij Christies had aangehoord: de heer Van der Heijden. Er bleek later nog een overeenkomst met de avond bij Christies: ook daar werkte het dia-apparaat niet erg goed. Peter van der Krogt zette, geïllustreerd met dia's in heldere lijnen het werk van Mercator neer en de periodes in zijn leven. De inhoud daarvan was zo informatief dat ik verwacht dat het wel een artikel in *Caert-Thresoor* wordt. Daarna kregen we meer lokale voorlichting over Mercator. Zonder de betekenis van Mercator te willen bezwadden, stelde Theo Penne-man dat de tot nu toe onbekende aspecten van Mercator eigenlijk het meeste belangrijk zullen blijken te zijn: zijn betekenis voor de astrologie. Hij betreurde dat Peter van der Krogt daar nauwelijks bij stil gestaan had. Helderheid hierover leek te kunnen komen uit een bestudering van de catalogus van het boekenbezit van Mercator. Vooralsnog bleef dit gedeelte nogal mysterieus, nadere onthullingen zouden weleens kunnen volgen in het najaar.

De geschiedenis van de Mercator-collectie en de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het land van Waas (KOKW) tenslotte, op een onderhoudende wijze ons gebracht door Alfred van der Gucht, was een uitstekende inleiding om met grote nieuwsgierigheid de rest van de dag de Mercatoria verder te aanschouwen. Sleutelfiguur, waaromheen de collectie in Sint Niklaas is ontstaan, is dr. Jan van Raemdonck (1817-1899). In het midden van de 19de eeuw ontstond in het land van Waas, een uithoek in Vlaanderen, de behoefte zich te profileren. Mercator, geboren in de stad Rupelmonde, maar op dat moment in de vergetelheid geraakt, is daarvoor uitverkoren. Afgerekend moest overigens worden met het verhaal dat hij uit Duitsland afkomstig was. Onvermoeibaar heeft dr. Jan van Raemdonck, zoon van een pijlenmaker, zich van deze taak gekweten, een verzameling opgebouwd en een standbeeld opgericht (Het deed me even denken aan onze eeuw van Laurens Janszoon Coster). Het stedelijk museum te Sint-Niklaas

De bedevaartgangers aan Mercators voeten.
(foto: Peter van der Krogt).

geeft op basis van de collectie van de KOKW een goed overzicht van de belangrijkste werken van Mercator en uiteraard keek ik met belangstelling naar de astrologische aardbol, die vol staat met intrigerende tekenjes, waar ongetwijfeld de hele wereld van Theo Penneman achter schuil gaat.

Tijdens de lunch trof ik 3 soortgenoten: een chemicus, informaticus en geograaf, naast me zelf als econoom, allen behept met het verzamel-virus. Een goede gelegenheid om ervaringen uit te wisselen.

In de middag bezochten we, als ware het een bedevaart, Rupelmonde, de geboorteplaats van Mercator. In het prachtig aan de Schelde gelegen stadje werden we door de enthousiaste VVV-directeur in de geschiedenis terug geleid naar de waterburcht tegenover de monding van de Rupel. Een kasteel dat gebouwd zou zijn naar een Syrisch voorbeeld (was het eigenlijk niet andersom?) waar Mercator 7 maanden gevangen heeft gezeten. In de nu nog overgebleven toren aanschouwden we talloze mercatoria, uiteenlopend van sigarenbandjes en koektrommels tot verhalen van Suske en Wiske waarin Mercator een rol speelde. Ook z'n geboortehuis, standbeeld en schoon-schrijven kwamen uitvoerig aan bod. Rupelmonde hoopt voorts bekend te worden door de nieuwe meridiaan die met bronzen stippen dwars door Rupelmonde is aangebracht met als 0-punt het standbeeld van Mercator. Zeker voor historisch-kartografen zou die op den duur de 0-lijn van Greenwich moeten gaan vervangen. Nadat we de dit jaar door diverse kunstenaars ontworpen zonnewijzers hadden aanschouwd, sloten we met een rijk koud buffet de dag af. Een boeiende wereld, de wereld van Mercator en de kartografie.

Hartelijk dank aan de organisatoren.

Ronald Steur,
deelnemer aan de bedevaart naar Rupelmonde

Tentoonstelling 'Moraviae Nova: Comenius en de 17de eeuwse cartografie'

Het Comenius Museum in Naarden heeft zich ten doel gesteld om een breed publiek kennis te laten maken met het gedachtegoed van de Tsjechische geleerde Jan Amos Comenius (1592-1670). Geheel in de traditie van de renaissance hield deze 'homo universalis' zich bezig met een uiteenlopend spectrum van onderwerpen: met zijn kaart van Moravië leverde hij een belangrijke bijdrage aan de kartografie van zijn vaderland. Deze kaart, uitgegeven in 1624, is bijzonder door de grote hoeveelheid gegevens die er in zijn verwerkt. Zo is het waternetwerk - immers de belangrijkste transportader - uitgebreid weergegeven, net als de mijnwerken en de wijngaarden; bevolkingscentra zijn opgesplitst en onderverdeeld naar grootte. De kaart is 150 jaar lang de basis geweest voor de kaarten van Moravië. Kopieën zijn opgenomen in alle belangrijke atlanten. De kaart 'Moraviae Nova' is daarom een mooi voorbeeld van de stroomversnelling in de ontwikkeling van de kartografie in die dagen. Ze illustreert de levensloop van de kaart in die dagen in Amsterdam. Alle belangrijke uitgeverij en graveurs, zoals Abraham Goos, Jodocus Hondius, Hendrik Hondius en Johannes Janssonius maakten hun eigen versie, compleet met begeleidende teksten over het land van de 'Markomannen', waar de wijn enigszins slap is.

Op de tentoonstelling, waar de nodige pronkstukken van de 'Moraviae Nova' te zien zullen zijn, wordt kort ingegaan op alle aspecten die met de kaart en zijn tijd te maken hebben: de techniek, de ontstaansgeschiedenis, en de uitgave-geschiedenis in Amsterdam. De stand van de techniek van het kaartenmaken rond 1600 wordt in een aparte ruimte getoond aan de hand van kaartmateriaal van de Gooi- en Vechtstreek en oude kartografische instrumenten.

Periode: 29 januari-30 april 1995

Adres: Comenius Museum, Kloosterstraat 33, Naarden

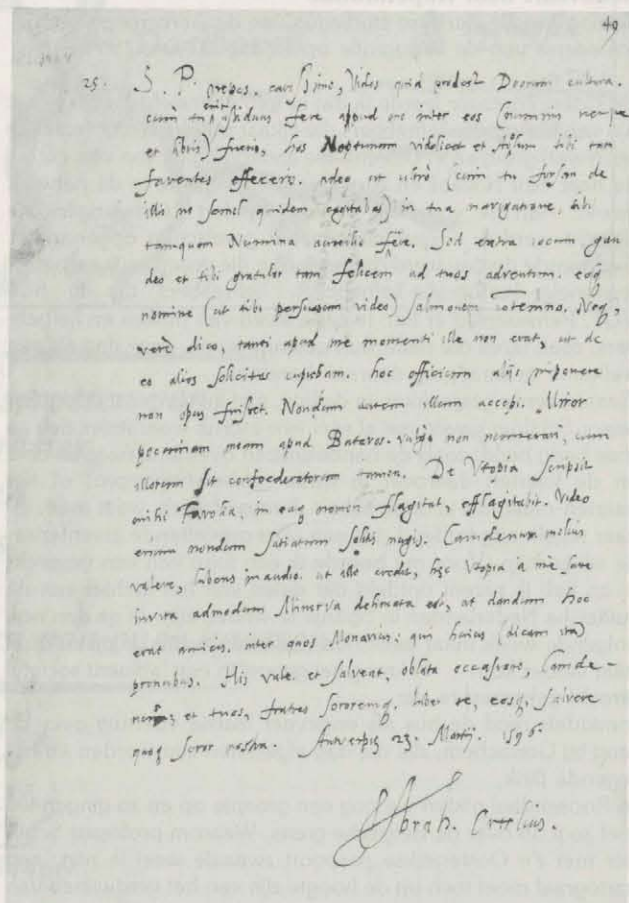
Openingstijden: Tot Pasen dinsdag t/m zondag 14-17 uur, na Pasen dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur, zon- en feestdagen 12-17 uur.

Koninklijke Bibliotheek verwerft brieven aan en van Ortelius

Onlangs is de Koninklijke Bibliotheek erin geslaagd een zeer belangrijke Orteliuscollectie aan te kopen, bestaande uit 160 brieven aan en drie van de beroemde kartograaf Abraham Ortelius (1527-1598). Uit de verworven correspondentie valt het ontstaan en de groei van het *Theatrum Orbis Terrarum* (eerste uitgave 1570) in detail te volgen. Ortelius' intensieve contacten met graveurs, geleerden en drukkers, kortom met andere humanisten komen er duidelijk uit naar voren. Om een indruk te geven van die geleerde wereld volgen hier enkele namen van Ortelius' correspondenten: Johannes Vivianus, Petrus Bertius, Laurens van Haecht, Hieronymus van Wingen, Hieronymus Commelin, Luis Teixeira, Peeter Heyns, Johannes Radermacher, Johannes Isaac, Dirck Coornhert en Hubert Goltzius. Een dergelijke collectie mag met recht een aanwinst van nationaal belang genoemd worden. De inhoud van de brieven geeft persoonlijke en culturele achtergrond bij een tijdvak dat in de gedrukte werken in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek ruim vertegenwoordigd is. De verzameling is afkomstig uit de Dutch Church, Austin Friars, te Londen, waar de collectie door Ortelius' neef en erfgenaam Jacob Cool in het begin van de 17de eeuw is gedeponneerd. In 1955 en 1968 is de collectie geveild geweest.

De gehele verzameling is in 1887 door J.H. Hessels uitgegeven. Hessels voorzag elke brief van een korte Engelse vertaling, maar is in zijn commentaar zeer beknopt gebleven. De documenten zelf bieden uiteraard meer dan de editie. Sommige brieven zijn voorzien van portretgravures van de schrijvers, soms zelfs van getekende portretten. Bovendien heeft een aantal brieven een aantekening in de hand van Ortelius.

In een van de volgende nummers van *Caert-Thresoor* hopen we een artikel aan deze collectie te wijden, waarbij tevens een overzicht van de brieven met de Hessels-nummers gegeven zal worden.

Eigenhandige brief van Ortelius aan zijn neef Jacob Cool, gedateerd 23 maart 1596 (Hessels nr. 286).

Gewestkaarten van de Nederlanden door Jacob van Deventer, 1536-1545. Facsimile-uitgave met tekst door prof. dr. ir. C. Koeman

De koninklijk-keizerlijk geograaf Jacob van Deventer (ca. 1500-1575) geeft twee grote kartografische werken van de Nederlanden nagelaten, de gewestkaarten en de stadsplattegronden. Beide kaartseries zijn van eminent belang, niet alleen voor de geschiedenis van de kartering van de Nederlanden, maar ook voor vele facetten van de geschiedenis, zoals de architectuur en de landschapontwikkeling. De 'Stichting tot bevordering van de uitgave van de stadsplattegronden van Jacob van Deventer', die in samenwerking met uitgeverij Canaletto al enige jaren bezig is met het provinciegewijs in facsimile uitgeven van de stadsplattegronden, heeft eveneens een facsimile-uitgave van de gewestkaarten voorbereid.

Vijf gewestkaarten heeft Van Deventer vervaardigd nl.

1. Brabant (1536, uitgave in houtsnede in 6 bladen 1558),
2. Holland (1542, uitgave in houtsnede in 6 bladen 1558),
3. Gelderland /1543, uitgave in kopergravure in 9 bladen 1556).

4. Friesland, feitelijk geheel noordoost Nederland (1545, uitgave in houtsnede in 1559),
5. Zeeland (1545, uitgave in kopergravure in 1560).

Een zesde aan hem toegeschreven gewestkaart is

6. Vlaanderen (1540, uitgave in kopergravure in 1540, gesig-neerd door Gerard Mercator).

Van drie van de zes kaarten zijn géén exemplaren meer bekend, nl. Brabant, Holland en Friesland; van de anderen is telkens slechts één exemplaar overgebleven: Gelderland in de Herzog-August-Bibliothek in Wolfenbüttel, Zeeland in de Biblioteca Nazionale te Florence en Vlaanderen in het Museum Platijn-Moretus te Antwerpen. Tot 1945 bevond zich in de Stadtbibliothek van Breslau een set van vier kaarten van Van Deventer: Brabant, Holland, Gelderland en Friesland. In de nadagen van de Tweede Wereldoorlog zijn deze vernietigd. Dat er toch een facsimile van de volledige set uitgegeven kan worden is te danken aan mr. B. van 't Hoff, die in 1938 in Breslau en Wolfenbüttel foto's bestelde voor zijn facsimile, die in 1941 is uitgegeven. De originele foto's zijn bewaard gebleven en zijn thans in bezit van de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit Utrecht. Aan de hand van deze foto's is de nieuwe facsimile gemaakt.

Behalve de zes eerder genoemde kaarten zijn facsimile's toegevoegd van vijf gewestkaarten op verkleinde schaal zoals ze voorkomen in de 16de-eeuwse Italiaanse atlassen (van Zeeland bestaat er geen Italiaanse kopie).

De facsimile-uitgave wordt begeleid door een rijk geïllustreerd tekstboek van de hand van prof. dr. ir. C. Koeman.

Professor Koeman beschrijft hier in het kort de carrière van Van Deventer en geeft vervolgens een overzicht van de land-meetkunde in de 16de eeuw. Het derde hoofdstuk bevat een gedetailleerde beschrijving van de gereproduceerde gewestkaarten en een overzicht van de daarvan afgeleide kaarten in atlassen. In het hoofdstuk over de relatie tussen Gerard Mercator en Jacob van Deventer wordt aannemelijk gemaakt dat Mercator gebruik gemaakt heeft van Van Deventers kartering voor zijn kaart van Vlaanderen van 1540. Het laatste hoofdstuk beschrijft de picturale weergave van met name kerken, kloosters en abdijen op Van Deventers kaarten. Het blijkt dat Van Deventer geen standaardsymbolen toepaste, maar elke kerk 'naar het leven' tekende. Het laatste hoofdstuk bevat een

reproductie van de archivalia die door Van 't Hoff in zijn toe-lichtende tekst getranscribeerd waren. Deze transcripties vormen het fundament voor de beschrijving van het leven en werken van Jacob van Deventer.

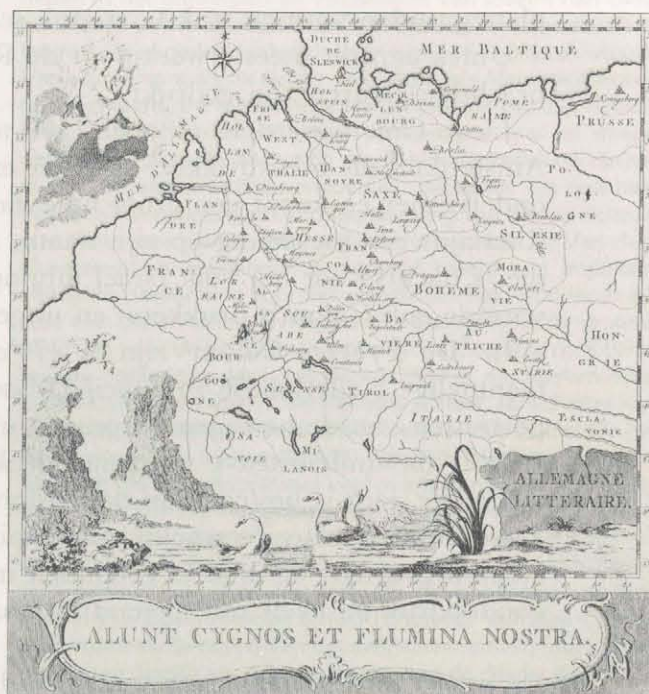
Kaarten en tekstdeel worden geleverd in een linnen map met kleppen.

Prijs f 185.—

ISBN 90 6469 673 X

Onbekende Germania-kaart

De Bayerische Staatsbibliothek München bezit een band met een aantal niet bij elkaar horende kaarten, waarin de tamelijk decoratieve kaart *Allemagne litteraire* (26x27 cm), gegraveerd door 'L. Schenk Jansz.' in 1767. Drie zwanen in een meer, vergezeld van Pegasus en een van de Muzen met een soort lier, illustreren de spreuk onder de kaart: 'Alunt cygnos et flumina nostra' (zij voeden de zwanen en onze rivieren). Het zogenaamde 'litteraire' Duitse Rijk is voorgesteld door de hoofdrivieren en een nogal vreemde keuze van steden, waaronder universiteitssteden en hoofdplaatsen, maar ook onbelangrijke steden als Rinteln, Lingen en Ulm, terwijl aan de andere kant Weimar ontbreekt. Tevens zijn de grenzen van de 'Reichskreise' ingetekend. Een precieze vorige eigenaar van de kaart trachtte enkele fouten te verbeteren, maar liet in plaats daarvan enkele onaantrekkelijke inktspetters op dit verder aantrekkelijke kaartje achter.

Het zou interessant zijn om te weten te komen in welke atlas of welk boek de kaart is gepubliceerd en of er soortgelijke andere kaarten zijn of niet, of dat het alleen is wat het thans voor onze kaartenverzameling betekent: een aardige maar unieke curiositeit.

Theo Bauer, Bayerische Staatsbibliothek, Kartenabteilung, Postfach 34 01 50, D-80328 München.

Robas BV
Leeuwendeldseweg 5
1382 LV Weesp
Tel. 02940-62710
Fax 02940-31550

Weesp, maart 1994

Met dit bericht attendeer ik u op de onlangs bij Robas in facsimile verschenen uitgave van **'De Vyerige Colom'**.

Ruim driehondervijftig jaar geleden publiceerde Jacob Colom een kleine atlas waarin de zeventien Nederlandse provincies waren opgenomen. De gedetailleerde kaarten in deze atlas geven een bijzonder goed kartografisch beeld van Nederland in het begin van de 17e eeuw. Het was de bloeitijd van de Nederlandse kartografie. De kaarten en plattegronden vormen stuk voor stuk schitterende kunstwerken.

Uniek aan dit meesterwerkje uit de Renaissance is bovendien dat alle kaarten in prachtige kleuren zijn gedrukt.

Jacob Colom werd 10 oktober 1599 te Dordrecht geboren. Hij vestigt zich in Amsterdam als boekdrukker, uitgever en kartograaf. Hij blijkt een succesvol ondernemer en koopt een groot huis dat hij *'De Vyerige (= vurige) Colom'* noemt. Enerzijds een toespeling op zijn naam, anderzijds een verwijzing naar de vuurkolom die 's nachts voor het volk Israël uitging bij de uittocht uit Egypte. Een vuurkolom vormde ook Colom's drukkers- en uitgeversmerk.

In **'De Vyerige Colom'** zijn de 47 'curieuze' kaarten opgenomen uit 1635 van de toenmalige Nederlandse Provinciën. Bovendien bevat deze eigenlijk onbekende atlas, de portretten van de hertogen en graven uit die tijd.

Deze facsimile-uitgave werd nagedrukt van het originele exemplaar. De grootst mogelijke zorg is besteed aan de verdere uitvoering van dit boek.

Gebruikt werd een vergelijkbare papiersoort, de pagina's zijn enkelzijdig in vijf kleuren gedrukt, de atlas is gebonden in een karmijnrode linnen rugband, voorzien van goudopdruk en heeft een liggend formaat van 28 x 17 cm.

De prijs van deze schitterende uitgave bedraagt normaliter f 105,—.

Graag stel ik u, als lezer van Caert-Thresoor, in de gelegenheid om **'De Vyerige Colom'** te bestellen voor de intekenprijs van destijds à f 79,— inclusief verzendkosten.

Uw bestelling kunt u telefonisch doorgeven. De atlas ontvangt u dan binnen 2 weken thuis.

Met dank voor uw aandacht en in afwachting van uw reactie, verblijf ik,
met vriendelijke groet,

ROBAS BV
Sebastiaan Rompa

Besprekingen

Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1573-1604

/ Frans Westra. - Alphen aan de Rijn: Canaletto, 1992. - 158 pp. ill. geb. - ISBN 90 6469 670 5. - f 95,-.

Johan van den Corput 1542-1611, Kaartmaker, Vestingbouwer, Krijgsman / Jan Postema. - Kampen: Stichting IJsselakademie, 1993. - 192 pp. ill. - (Publicaties van de IJsselakademie nr. 75). - ISBN 90-6697-063-4. - f 24,95.

Vestingbouwkundigen maakten tekeningen; soms resulteerden deze in fraaie gedrukte stadsplattegronden, niet zelden in wat houterige, haast aandoenlijke krabbels van fortificaties. Deze laatste fortificatieplannen nemen in onze kaartencollecties nog altijd een onduidelijke plaats in. Waarschijnlijk waren de fraaie stadsplattegronden en stedenatlassen aantrekkelijker voor de kaarthistoricus; niettemin zijn de getekende fortificatieplattegronden uit historisch oogpunt niet minder interessant. Vaak herkennen we de vestingwerken van bepaalde steden, maar daarmee weten we nog niet precies met welk doel de fortificatiekaart in kwestie werd gemaakt. Ook wordt soms de maker vermeld, maar is de plaats van de kartografische activiteiten binnen het geheel van de veelomvattende werkzaamheden van de vestingbouwkundige onduidelijk. In twee geheel verschillende proefschriften is getracht deze complexe relaties tussen vestingbouwkundige en kartografische werkzaamheden aan de orde te stellen.

Met zijn studie *Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1573-1604* beoogt Frans Westra een zo'n volledig mogelijke beschrijving te geven van de fortificatieactiviteiten van ingenieurs van het laatste kwart van de 16de eeuw. Fraai zijn de afbeeldingen van vele onbekende vestingbouwkundige plannen maar de auteur licht ze nauwelijks of niet toe in de tekst. Toch spreken deze voorstellingen zeker niet voor zichzelf en was een toelichting zeker op zijn plaats geweest. Niet zozeer ter voorkoming van foute toeschrijvingen, waarvan de auteur er onlangs een enkele heeft rechtgezet in dit tijdschrift, maar juist ook voor de behandeling van de door hem aangesneden kwestie van de ontwikkelingen in het beroepsbeeld van de ingenieur en diens plaats binnen de 'Nederlandse' overheidslichamen. Om een voorbeeld te noemen. Zo kwam bij mij de vraag op waarom de interessante tekeningen van Jacob Kemp voor Deventer en Gorinchem zo verschillend zijn, terwijl deze laatste voorstelling qua tekentechniek wel juist overeenkomsten vertoont met kaarten van andere ingenieurs, zoals die van Breda door Jacob Kemp, van de vestingwerken van Veere door Johan van Rijswijk en zelfs met tekeningen van Deventer door Adriaan Anthonisz. Zou het zo kunnen zijn dat Kemp een zekere vrijheid van presentatie genoot toen hij twee varianten voor de fortificaties van Deventer in 1580 aan het bestuur voorlegde, maar dat de definitieve presentaties van aanvaarde ontwerpen volgens een min of meer beschreven standaard moesten worden uitgewerkt en derhalve zekere overeenkomsten vertonen ook als ze van verschillende ingenieurs afkomstig zijn? Dit is slechts een van de vele voorbeelden waarin het kartografisch materiaal aangewend had kunnen worden als een historische bron om de positie van de ingenieur ten opzichte van verschillende bestuurslichamen als opdrachtgever aan de orde te stellen. Westra brengt in zijn studie een haast duizelingwekkende hoeveelheid nieuwe gegevens over het veelzijdige ingenieursberoep naar voren, maar probeert deze jammer genoeg nauwelijks met elkaar in verband te brengen.

Jan Postema in zijn proefschrift over Johan van den Corput waagt zich wel aan relaties tussen verschillende facetten van

het ingenieursberoep. De auteur vermeldt uitdrukkelijk niet zozeer een biografie te willen schrijven, maar juist de kartografische, vestingbouwkundige en krijgskundige activiteiten van deze belangrijke medewerker van de Friese stadhouder Willem Lodewijk weer te geven.

De kartografische bijdrage bestaat uit een overtuigende definitieve toeschrijving van een gedrukte stadsvoorstelling van Duisburg *Topographia Duisburgi Urbis* (1566) aan Johan van den Corput. Niettemin is de argumentatie tegen Kirmse, die het tegendeel beweert, niet altijd ter zake doende en soms zelfs gezocht. Waar Kirmse stelt dat Van den Corput de vaardigheden miste om het grondplan van een stad in vogelvluchtperspectief te tekenen, maakt Postema opeens een uitstapje naar Italiaanse opvattingen over het beroep van (militaire) architect en het disegno-begrip. Het is echter nog maar de vraag in hoeverre Nederlandse ingenieurs aan dit theoretisch beroepsbeeld beantwoordde en het begrip disegno zegt meer over bekwaamheden in het ontwerpen en visualiseren van ideeën dan over kwaliteiten in het representeren van bestaande objecten. Zeer interessant en gedurfd is het daaropvolgende hoofdstuk waarin Van den Corput als de auteur van Fresinga's *Memorien* wordt gepresenteerd. Postema kruipt hier in de huid van zijn hoofdpersoon die met diens loffelijke verwijzingen naar de standvastige rol tijdens de belegering van Steenwijk kritiek op zijn rol te Coevorden trachtte te verbloemen. Niettemin zijn ook hier Postema's vergelijkingen ter ondersteuning van zijn op zichzelf plausible standpunten wat ongelukkig wanneer hij Van den Corput zuiver taalgebruik in verband brengt met impulsen vanuit de Hervorming voor het gebruik van het Nederlands en zelfs met buitenlandse invloeden. Zo illustreert hij de grotere aandacht voor de landstaal in internationaal opzicht nota bene met de opmerking dat Leon Battista Alberti zijn werken over architectuur welbewust in het Italiaans schreef, terwijl deze humanist in werkelijkheid deze in het Latijn onder de titel *De Re Aedificatoria* had samengebracht. Wanneer Postema dichter bij huis blijft zijn zijn interpretaties veel overtuigender. Nauwkeurig is zijn beschrijving van Johan van den Corput in de rol van vestingbouwkundige in het noorden van het land. Terloops rekent Postema daarbij definitief met de mythe af van de Italiaanse ingenieur Francesco Pacciottio als de ontwerper van het kasteel van Coevorden en schuift hij terecht Van den Corput naar voren als de maker van het definitieve ontwerp dat als uitgangspunt diende voor de constructie van de citadel die uiteindelijk nooit zou worden voltooid. Veel belangrijker nog dan Postema's beschouwing van de veelzijdige vestingbouwkundige activiteiten van Johan van den Corput, is de visie van de auteur op diens belangrijke aandeel in de legerhervormingen van Willem Lodewijk. Goed gedocumenteerd corrigeert Postema het onevenwichtig beeld in de geschiedschrijving van de legerhervormingen in de Republiek, waarin het zwaartepunt steeds bij Prins Maurits, Justus Lipsius en Simon Stevin is gelegd en juist belangrijke initiatieven van Willem Lodewijk en Van den Corput op dit gebied onterecht in de schaduw zijn gebleven.

Samenvattend Westra waagt zich in zijn proefschrift nauwelijks aan kartografische interpretaties en de kaarthistoricus zal vooral zelf verbanden moeten leggen. Niettemin krijgt deze in ieder geval een toegankelijk, fraai geïllustreerd overzicht met handige bijlagen voorgeschoteld, dat als uitgangspunt kan dienen voor meer gedetailleerd onderzoek naar de relaties tussen kartografische en vestingbouwkundige aspecten van het ingenieursberoep. Postema kon gezien het monografisch karakter van zijn boekwerk dieper op deze relaties in gaan. Hoewel hij soms in de fout gaat wanneer hij bredere (buitenlandse) ver-

banden probeert te leggen, weet Postema aan de hand van zijn portret van Johan van den Cornput een duidelijke, en vooral ook persoonlijke, impressie te geven van de samenhang tussen de vestingbouwkundige, krijgskundige en kartografische activiteiten van een militair ingenieur uit de tweede helft van de 16de eeuw. In die zin vullen het helder overzicht van ingenieurs in de Nederlanden door Westra en het gedetailleerde portret van Johan van den Cornput door Postema elkaar onbedoeld aan.

Charles van den Heuvel

Atlas der Atlassen : De kaartenmakers en hun wereldbeeld / Phillip Allen ; Redactie Nederlandstalige editie Peter van der Krogt. - Turnhout : Brepols ; Utrecht : Hes Uitgevers, 1993. - 160 p. : krt. ; 31 cm. - ISBN 90-6194-168-7 (HES), ISBN 90-72100-55-7 (Brepols). - f 99,-.

In 1992 verscheen in Engeland *The Atlas of Atlases*. Het boek beeldt kaarten af die afkomstig zijn uit de Cadbury collectie. William A. Cadbury was een rijke cacaohandelaar en een hooggeacht ingezetene van Birmingham, die leefde rond de laatste eeuwwisseling. Zijn collectie is overgedragen aan de Centrale Bibliotheek van Birmingham. Het fraai ogende boek is in 1993 in het Nederlands gepubliceerd. In de Nederlandse en de Engelse uitgave staan exact dezelfde afbeeldingen. De meeste zijn in kleur gedrukt, een minderheid in zwart/wit, maar dan wel van een steunkleur voorzien. De honderden afbeeldingen maken de uitgave tot een aantrekkelijk boek om ter hand te nemen. Vrijwel alle reproducties, een enkele onscherp afbeelding daargelaten (p. 60) zijn van uitstekende kwaliteit. De teksten die Allen in zijn boek met de erg pretentieuze titel *Atlas der Atlassen* schreef, zijn niet erg diepgravend en de inhoud lijkt hij voor het overgrote deel overgeschreven te hebben uit de meest voor de hand liggende literatuur. Ik heb niet het idee dat hij daar op inhoudelijk gebied ook maar iets aan toevoegde. Dit te controleren is lastig omdat hij niet de moeite nam literatuurverwijzingen en een literatuurlijst op te nemen. Tegen overnemen en citeren is op zich geen bezwaar, als je dit dan maar correct doet. Wat te denken van bijvoorbeeld zijn onderschrift bij een kaart van Amsterdam in de Engelse uitgave waarop molens op de stadswal te zien zijn. Zijn uitleg: '... Windmills, marked along the ramparts, were essential to work the pumps that prevented Amsterdam from flooding ...'. Wat een onzin! De molens stonden, hij zegt het zelf, boven op de vestingwal. Zo hoog kwam het water natuurlijk nooit. Het zijn dan ook geen watermolens maar produktiemolens en kunnen de stad onmogelijk voor overstromingen behoed hebben. Zo staan er in de Engelse uitgave meer van dit soort dubieuze teksten. Deze fouten in de Engelse uitgave zijn door Peter van der Krogt, de redacteur van de Nederlandstalige uitgave, herkend en verbeterd. De kwaliteit van de laatste uitgave is hiermee vooruit gegaan. Tegelijkertijd is het verbeteren aanvechtbaar, want het boek wordt gepresenteerd als een vertaling. Ik wil hiermee de keuze van een uitgever te verbeteren niet bij voorbaat veroordelen, maar dan had dit toch wel ergens in het colofon of in een voorwoord bij de Nederlandstalige uitgave duidelijker mogen worden vermeld. Bovendien komt dan al gauw de vraag boven waarom de ene dubieuze tekst wél, en een andere niet veranderd is. Waarom is het jaartal 1720 in de titel van het hoofdstuk over Covens en Mortier (p. 114) in de Engelse uitgave veranderd in 1730 in het Nederlandse boek. Maar waarom werd in de titel van het hoofdstuk over de Nederlandse Lucas Jansz. Wagenaer (p. 58) het jaartal 1588 niet veranderd in het veel meer voor de hand liggende jaar 1584 (n.b. 1588 was het jaar dat de Engelse navolging, *The Mariners Mirrour*, van de Nederlandse Spiegel uit 1584 gepubliceerd, iets wat overigens nergens genoemd staat. In een Engelse uitgave is het jaar 1588 dus wel te rechtvaardigen, in de Nederlandse had dit vanzelfsprekend veranderd moeten worden, want U zult het met me eens zijn dat het voor Nederlandse kaarthistorici wat merkwaardig oogt als je boven een hoofdstuk de titel leest: *Lucas Janszoon Wagenaer 1588*.

Een ander punt dat in het oog valt is de wat rommelige chronologie binnen de hoofdstukken. Op het eerste gezicht lijken het boek de tijd te volgen. Nadere beschouwing levert op dat de chronologie binnen de hoofdstukken regelmatig geweld aangedaan wordt.

Dit moet opgefallen zijn tijdens het voorwerk voor de Nederlandse uitgave. Toch is ervoor gekozen het maar zo te laten. Het zal een keuze met financiële achtergronden geweest zijn om de foute chronologie in stand te laten. Om dit te herstellen had er ten behoeve van de Nederlandse uitgave, naast de wijziging van de tekstfilms, dan zeer ingrijpend in de katernenopbouw gewijzigd moeten worden. Ik vermoed dat het streven geweest is, om de meest in het oog springende tekstuele boeken in de Engelse uitgave in de Nederlandse editie glad te strijken en verder alles te laten zoals het was. De conclusie over dit boek is dat het is geen honderd procent vertaling, maar een enigszins verbeterde uitgave is. Een meer algemene conclusie is dat je je op glad ijs begeeft indien je een bewerking van een vertaling aanpakt (de vraag van wat wél, en wat niet wijzigen?). Als laatste wil ik nog opmerken dat ik het helemaal eens ben met de laatste regel die Patricia M. Coleman, de Directrice van de Birmingham Library Services, in haar inleiding zegt. Zij schrijft: '... Ten slotte wil ik zeggen dat dit boek over de atlascollectie van de Centrale Bibliotheek van Birmingham niet bedoeld is als een wetenschappelijk werk over kartografie en geografie, maar als een visueel eerbetoon aan de boeken die de bibliotheek gelukkig bezit'. Mijns inziens geeft zij hier impliciet mee aan dat deze uitgave vooral gezien moet worden als een fraai plaatjesboek, met begeleidende teksten die weinig om het lijf hebben. Slotconclusie: een coffee-table-book van het zuiverste water.

Marc Hamelers

Historische plattegronden van Nederlandse steden : deel 4 Batavia / samengesteld en beschreven door Bea Brommer ; met medewerking van Dirk de Vries. - Lisse : Stichting Historische Stadsplattegronden; Alphen aan den Rijn : Uitgeverij 'Canaletto' [et al.], 1992. - Portefeuille met tekstboek (88 blz.) en 14 kaarten in facsimile (25 bladen).

Als deel vier in de serie *Historische plattegronden van Nederlandse steden* verscheen onlangs het deel betreffende Batavia (Jakarta); de eerste uitgave betreffende een stad in (voormalig) overzees gebied. Eerder kwamen in deze reeks de steden Amsterdam, Rotterdam en Utrecht gereed. Na Batavia verscheen de uitgave betreffende de steden in het Noorderkwartier in druk.

De map *Batavia* bevat veertien losse gereproduceerde kaarten op groot formaat. Het accent bij de reproducties ligt op de 17de-eeuwse kaarten: negen stuks, tegen twee reproducties van 18de-eeuwse plattegronden, twee uit de 19de eeuw en een uit de 20ste eeuw. Ook in de inleiding valt het accent op de periode voor 1800: 'Deze studie bedoelt een overzicht te geven van de plattegronden van Batavia die gedurende het bestaan van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), dus uit de periode tot 1800, werden gemaakt'. Het zal duidelijk zijn dat deze uitgave van groter belang is voor degenen die zich interesseren voor Batavia in de 17de en 18de eeuw dan voor degenen die primair geïnteresseerd zijn in de 19de- en 20ste-eeuwse ontwikkelingen. Voor grootschalige kaarten uit die periode blijft men aangewezen op de collecties de universiteitsbibliotheken, het Algemeen Rijksarchief, het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde in Leiden en het Tropenmuseum in Amsterdam.

Anders dan in de 'Nederlandse' delen wordt in deze inleiding veel aandacht besteed aan de bouwgeschiedenis van Batavia. Daarnaast wordt in het catalogusgedeelte veel plaats ingeruimd voor de profielen en gezichten vanuit zee van Batavia. Het is aan de medewerking van Dirk de Vries te danken dat in het catalogusgedeelte de profielen en kaarten zo nauwgezet beschreven zijn.

De inleiding (Nederlands/Engels) geeft een vlot geschreven overzicht van de ontwikkeling van de plattegrond van Batavia. Misschien wordt door Brommer echter wat al te gemakkelijk Simon Stevin aangewezen als de vormgever van Batavia's plattegrond in de eerste decennia. Veel aandacht krijgen de producenten van de verschillende kaarten en profielen: landmeters en kunstenaars als Frans Florisz. van Berckenrode en Mattheus du Chesne in de 17de eeuw en Claudius Anthony von Luepken in de 18de eeuw.

De map *Batavia* werd aangevuld met een lijst van landeigenaren omstreeks 1650, binnen en buiten de muren. Deze lijst, getranscribeerd door Louisa Balk, die bewaard wordt in de Gemeentebibliotheek van Rotterdam (met als herkomst wellicht de Kamer Rotterdam van de VOC), is te gebruiken voor kadastraal onderzoek in combinatie met de 1650 uitgegeven plattegrond van Batavia door Clemendt de Jonge.

Minder nuttig is de opgave op blz. 22 en 23 van een aantal landmeters en kaartmakers te Batavia, grotendeels ontleend aan de landmonsterrollen. Deze opgave bestrijkt de periode 1691-1735, terwijl een opgave over de periode 1691-1791 al eerder door R.M. Haubourdin gepubliceerd werd in E. Muller en K. Zandvliet (red.), *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811* (Alphen aan den Rijn, 1987) p. 237 - 238. Bovendien wordt door Brommer de functie (landmeter, kaartmaker, enzovoort) verwart met rang (soldaat, onderkoopman). Met andere woorden, de landmeter Bartholomeus van der Valck kan aangesteld zijn in de rang van onderkoopman.

Marginale aantekeningen bij een verzorgd uitgegeven en nuttige uitgave.

Kees Zandvliet

De oudste gedrukte kaarten van Europa / H.A.M. van der Heijden. - Canaletto, Alphen aan den Rijn, 1992. - 146 blz. (met Engelse summary), 95 afb. in zwart/wit. - ISBN 90 6469 652 7. - f 95.-

De fascinatie van Van der Heijden voor met name de (oudste) gedrukte kaarten is ondertussen bekend. Twee kartobibliografieën over dit onderwerp zagen reeds het licht: de oudste kaarten van de Nederlanden (1987) en de Leo Belgicus (1990). En nu heeft hij hieraan een beschrijving van de oudste Europa-kaarten toegevoegd die, zoals hij zelf opmerkt, gezien moet worden als een voorlopige kartobibliografie. Maar ondanks dat bescheiden 'voorlopige' kreeg Werner Stams lijst van Europa-kaarten in *Lexicon der Kartografie* (1986), waar we ons tot

duisver op moesten verlaten, hiermee een belangrijke aanvulling. Voor het eerst is een groot aantal vroege Europakaarten nu afgebeeld, geanalyseerd en gedetailleerd beschreven. Bij elk kaartnummer (in totaal 47) zijn ook alle andere tot dusver bekende staten beschreven, zodat het in feite om een veel groter aantal kaarten in deze studie gaat. De auteur heeft zich beperkt tot de gedrukte kaarten uit de 16de eeuw (dit had voor de duidelijkheid in een ondertitel wel vermeld mogen worden); de eerste dateert van 1511 (Waldseemüller). Buiten het onderzoek vielen de handgetekende Europakaarten, waaronder bijvoorbeeld de middeleeuwse portolaankaarten. Evenmin zijn de deelkaarten van Europa behandeld.

Punten van kritiek zijn er eigenlijk niet. Hier en daar zijn kleine, maar niet ernstige, foutjes geslopen in de kaartbeschrijvingen. De herkomstvermeldingen bij de kaartafbeeldingen zijn hier en daar onduidelijk. Maar misschien is dat bewust gedaan omdat het privé-verzamelingen betreft?

Aan het eind worden ook de symbolische kaarten van Europa als vrouw ('virgo', 'maagd', 'koningin') beschreven. Zelf bezit ik een facsimile van een houtsnede-kaart van H. Bünting uit 1592; het origineel bevindt zich in de Strahov Bibliotheek in Praag. Deze kaart kan bij nr 42 geplaatst worden, waar die editie niet genoemd wordt.

In de verhelderende inleiding, voorafgaande aan de kaartbeschrijvingen, waarin ook enig zicht wordt gegeven op de allereerste handgetekende Europakaarten vanaf begin 12de eeuw, merkt Van der Heijden op dat in de algemene historische studies over Europa, die hij onder ogen kreeg, 'het element der kartografie volkomen ontbreekt'. De inaugurele rede van de Amsterdamse hoogleraar Europese cultuurgeschiedenis P. de Boer *Europese cultuur: Geschiedenis van een bewustwording* (Nijmegen, 1989) maakt daarop een uitzondering. De (summiere) kartografische informatie daarin bevat volgens van der Heijden onjuistheden. Vanwege het gebrek aan historisch-kartografische publikaties over dit onderwerp kan men het de Europa-historici mijns inziens niet erg kwalijk nemen dat zij bij hun studies geen kaarten betrekken of verkeerde informatie geven. De publikatie van Van der Heijden kan wellicht in de behoefte voorzien. De kaarthistorici hebben er in elk geval een belangrijke kartobibliografie bij, die uitnodigt tot verder onderzoek. De kaarten die na 1600 verschenen wachten nu op een beschrijving. Enkele topstukken zijn al opgesomd door de auteur in noot 8, het is te hopen dat hem de tijd en energie gegund wordt om dit werk zelf verder te vervolgen.

Marijke Donkersloot-de Vrij

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

BABICZ, J.

De heropstanding van Ptolemaeus / Józef Babicz. - In: M. Watelet (ed.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, p. 51-69.

BERGH, R.J. van den

Miscellanea Archivistica VII: Samuel de Swaef / R.J. van den Bergh. - In: *De Waterschans: Geschiedkundig Tijdschrift [van] De Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom* 24 (april 1994), blz. 12-18. - Betreft o.a. De Swaef als kartograaf.

BINDER, Chr. & I. KRETSCHMER

De Mercatorprojectie / Christa Binder en Ingrid Kretschmer. - In: M. Watelet (ed.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, p. 193-207.

BRINCKEN, A.-D. von den

De Middeleeuwse cartografie / Anna-Dorothee von den Brin-

ken. - In: M. Watelet (ed.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, p. 37-49.

BURDEN, P.D.

Gerard Mercator's lost wall map of the Americas, 1569 / Burden, Philip D. - In: *The Map Collector* 68 (1994), p. 20-21.

DEKKER, E. & P. van der KROGT

De globes / Elly Dekker en Peter van der Krogt. - In: M. Watelet (ed.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, p. 243-267.

DOLZ, W.

Erd- und Himmelsgloben: Sammlungskatalog / Bearbeitung: Wolfram Dolz. - Dresden: Staatlicher Mathematisch-Physikalische Salon, [1994]. - 128 blz.: ill.

Mit Kompaß und Elle - Vermessungsmethoden und Feldmeßinstrumente zur Zeit Gerhard Mercators / Wolfram Dolz. - In: *Gerhard Mercator* (Duisburg), p. 183-196.

- DREYER-EIMBCKE, O.
Durchs Eis ins Reich der Mitte - Einfluß und Bedeutung der Kartographie bei der Suche nach den Nordpassagen, von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts / Oswald Dreyer-Eimbcke. - In: *Gerhard Mercator* (Duisburg), p. 131-171.
- DIJK, M. van
Eén gegeven is niet genoeg / Mieke van Dijk. - In: *Speuren en Ontdekken in de historie van Ouder-Amstel* 10(1994) 2, blz. 10-12. - De plaatsing van de Rietmolensboek in de Ronde Hoep op de kaart van Dou en Van Brouckhuijsen.
- HANTSCHKE, I.
Zwischen den Fronten - Das Herzogtum Kleve als politisches und konfessionelles Umfeld Gerhard Mercator während der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts / Irmgard Hantsche. - In: *Gerhard Mercator* (Duisburg), p. 37-71.
- GROOTHUIS, W.H.
Die erste Bodenkarte in den Niederlanden - Provinz Groningen 1837 / Wil M. Groothuis. - In: *6. Kartographiehistorisches Colloquium*, p. 55-56.
- GUCHT, A. van der
De kaart van Vlaanderen / Alfred Van der Gucht. - In: M. Watelet (ed.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, p. 285-295.
- HELLWIG, F.
De kaart van Lotharingen / Friz Hellwig. - In: M. Watelet (ed.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, p. 297-315.
- HÖHENER, H.-P.
Zwitserland / Hans-Peter Höhener. - In: M. Watelet (ed.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, p. 361-367.
- KADASTRALE ATLAS
Kadastrale atlas Gelderland 1832: Steenderen / J. van Eck, K. v.d. Hoek, J. Koekkoek. - Arnhem: Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, [1994]. - ill. + 30 krt. Met lit.opg. - ISBN 90-71988-17-1.
Kadastrale atlas Overijssel 1832: I: Ambt Delden en Stad Delden / [samenst./red.: H. Bordewijk... et al.]. - Zwolle: Stichting Kadastrale Atlas Overijssel 1832, [1994]. - Ill. Met lit.opg., reg. - Tekstdeel. Kaartenmap. - ISBN 90-75097-01-8 (tekst) en ISBN 90-75097-02-6 (krt.).
Kadastrale atlas Overijssel 1832: II: Dalfsen / [samenst./red.: H. Bordewijk... et al.]. - Zwolle: Stichting Kadastrale Atlas Overijssel 1832, cop. 1994. - Ill. Met lit.opg., reg. - Tekstdeel. Kaartenmap. - ISBN 90-75097-03-4.
Kadastrale atlas van Zeeland 1832, Serie Schouwen-Duiveland: Dl. 1: Nieuwerkerk, Ouwkerk, Oosterland, Bruinisse / [red. O.W. Hoogerhuis... et al.]. - Middelburg: Stichting Kadastrale Atlas Zeeland, [1994]. - Ill., krt. Met lit.opg., index. - ISBN 90-72210-07-7.
- KARTOGRAPHIEHISTORISCHES COLLOQUIUM
6. *Kartographiehistorisches Colloquium Berlin 1992* 8.-10. Oktober 1992: *Vorträge und Berichte* / Deutsche Gesellschaft für Kartographie, Arbeitskreis 'Geschichte der Kartographie'... Hrsg. von Wolfgang Scharfe. - Berlin: Dietrich Reimer, 1994. - ISBN 3-496-02517-4.
- KROGT, P. van der
Erdgloben, Wandkarten, Atlanten - Gerhard Mercator kartiert die Erde / Peter van der Krogt. - In: *Gerhard Mercator* (Duisburg), p. 81-129.
Van Atlas tot atlas / P.C.J. van der Krogt. - In: *Kartografisch Tijdschrift* 20(1994)3, p. 11-18.
- KRÜCKEN, W.
Der gerade Weg - Die Mercator-Karte Ad Usum Navigantium 1569 / Wilhelm Krücken. - In: *Gerhard Mercator* (Duisburg), p. 211-220.
Das Rätsel der Mercator-Karte 1569 / W. Krücken. - In: *Kartographische Nachrichten* 44(1994), p. 182-184.
- LÖFFLER, R.
Was lange im Verborgenen blieb - Die wissenschaftshistorische Sammlung des Kultur- und Stadthistorischen Museums Duisburg / Ruth Löffler. - In: *Gerhard Mercator* (Duisburg), p. 235-240.
- MERCATOR (DUISBURG)
Gerhard Mercator: Europa und die Welt / Redaktion Ruth Löffler, Gernot Tromnau... [et al.]. - Duisburg: Stadt Duisburg [Kultur- und Stadthistorisches Museum], 1994. - 254 p.: ill. - Begleitband zur Ausstellung Verfolgt, geachtet, universal - Gerhard Mercator, Europa und die Welt, anlässlich des 400. Todestages von Gerhard Mercator im Kultur- und Stadthistorischen Museum Duisburg vom 4. September 1994 bis zum 31. Januar 1995. - De verschillende bijdragen zijn afzonderlijk in deze lijst genoemd.
- MESENBURG, P.
Germaniae Universalis - Die Genauigkeit der Darstellung Europas durch Gerhard Mercator im Jahre 1585 / Peter Mesenburg. - In: *Gerhard Mercator* (Duisburg), p. 221-234.
- MEURER, P.H.
De Duitse wereld [en] De Poolse kroongebieden / Peter H. Meurer. - In: M. Watelet (ed.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, p. 335-349, 351-359.
De zonen en kleinzonen van Mercator / Peter H. Meurer. - In: M. Watelet (ed.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, p. 371-385.
- MILZ, J.
Eine klevische Landstadt - Die topographische Entwicklung Duisburgs bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts und die Übersiedlung Gerhard Mercators nach Duisburg / Joseph Milz. - In: *Gerhard Mercator* (Duisburg), p. 73-79.
- NEDERLANDS INDIË
Nederlands Indië: Catalogus van kaarten aanwezig in de bibliotheek van de Topografische Dienst. - [Emmen: Topografische Dienst, 1994]. - 30 blz. + bladw. - Gratis aan te vragen bij de bibliotheek van de Topografische Dienst, Postbus 115, 7800 AC Emmen, tel. 05910-96230.
- PASTOUREAU, M.
De kaarten van Frankrijk / Mireille Pastoureaux. - In: M. Watelet (ed.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, p. 317-333.
- PENNEMAN, Th., A. CHERTON & M. WATELET
Mercators bibliotheek / Theo Penneman. - In: M. Watelet (ed.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, p. 121-131. - Met bijlage: *Catalogus* / Anne Cherton en Marcel Watelet, p. 403-413.
- RADELET-DE GRAVE, P.
Het magnetisme en de plaatsbepaling van de zeevaarder op zee / Patricia Radelet-de Grave. - In: M. Watelet (ed.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, p. 209-219.
- SCHUMACHER, H.
Ubbo Emmius: Trigonometrie, Topograph und Kartograph - unter besonderer Berücksichtigung neuer Forschungsergebnisse / H. Schumacher. - In: *Ubbo Emmius: een Oostfries geleerde in Groningen* / W.J. Koppers (red.). - Groningen, Emden, 1994. - p. 146-165.

SMITH, C.D. en E.M. INGRAM

De kaart van Palestina / Catherine Delano Smith en Elizabeth Morley Ingram. - In: M. Watelet (ed.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, p. 269-283.

SONNTAG, R.

Zur Ostfriesland-Karte des Ubbo Emmius und ihrer Zustandsfolge - Bekanntes und neue Erkenntnisse - / R. Sonntag. - In: *Ubbo Emmius: een Oostfries geleerde in Groningen* / W.J. Kupperts (red.). - Groningen, Emden, 1994. - p. 130-145.

STÄBLEIN, G.

Vom Jacobsstab zum GPS: Entwicklung der Verfahren der geographischen Ortsbestimmung / Gerhard Stäblein. - In: *Geographische Rundschau* 15(1993) 12, blz. 702-708.

STOCHDORPH, O.

Itineral-Spuren auf Karten der Mercator-Offizin (Bericht) / Otto Stochdorph. - In: 6. Kartographiehistorisches Colloquium, p. 45-47.

THIELE, R.

Kosmographie als universale Wissenschaft - Zum Werk Gerhard Mercators / Rüdiger Thiele. - In: *Gerhard Mercator* (Duisburg), p. 15-36.

TROMNAU, G.

Götzen, Mythen, Kannibalen - 'Ethnographische' Darstellungen im Kartenwerk Gerhard Mercators / Gernot Tromnau. - In: *Gerhard Mercator* (Duisburg), p. 173-182.

TURNER, G.L'E. & DEKKER, E.

The first instruments of Gerard Mercator to be identified - three astrolabes / Gerard L'E. Turner & Elly Dekker. - In: *Gerhard Mercator* (Duisburg), p. 197-210.

De astrolabia / Gerard L'E. Turner en Elly Dekker. - In: M. Watelet (ed.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, p. 179-191.

WALTER, L.

Japan: Gedruckte europäische Landkarten vom frühen 16. bis zum 19. Jahrhundert / Hrsg. v. Lutz Walter; Mit Beiträgen von Roderick M. Barron... [et al.]. - München: Prestel Verlag, 1993. - ISBN 3-7913-1291-X, tevens in Engelse uitgave: ISBN 3-7913-1321-5. - Prijs DM 128.-. Met o.a.: Engelbert Kaempfer und die europäische Kartographie Japans / Lutz Walter, en: Reiseaktivitäten der VOC im japanischen Archipel und ihr Niederschlag in Karten / Wolfgang Michel.

WATELET, M. (ed.)

Gerardus Mercator Rupelmundanus / o.l.v. Marcel Watelet; met bijdragen van Józef Babicz... [et al.]. - Antwerpen: Mercatorfonds Paribas, 1994. - 448 blz., ill. - ISBN 90 6153 313 9; Prijs BF 4.900. - Ook verschenen in het Frans onder de titel: *Gérard Mercator Cosmographie*. - Een selectie van de verschillende bijdragen wordt in deze lijst afzonderlijk genoemd.

Fragmenten van de Mercator-historiografie / Marcel Watelet. - In: M. Watelet (ed.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, p. 387-397.

WERNER, J.

In de Witte Pascaert: kaarten en atlassen van Frederick de Wit, uitgever te Amsterdam (ca. 1630-1706): catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, gehouden naar aanleiding van de voltooiende restauratie van vijf monumentale wandkaarten: 23 september-4 november 1994 / Jan Werner. - Amsterdam: Universiteitsbibliotheek van Amsterdam; 5). - Uitg. in samenw. met Canaletto. - ISBN 90-6469-690-X. - Prijs f 27,50.

WORLD

The World in your hands: an exhibition of globes and planetaria from the collection of Rudolf Schmidt / Tom Lamb & Jeremy Collins (ed.); with contributions by Rudolf Schmidt... [et al.]. - [London: Christie's, 1994]. - 122 p.: ill. - Catalogus van tentoonstelling in Christies Great Rooms in Londen (25 augustus tot 9 september 1994) en in Museum Boerhaave te Leiden (18 maart-24 september 1995).

ZÜCHNER, C.

Steinerne Karten - Topographische Darstellungen im vorgeschichtlichen Europa / Christian Züchner. - In: *Gerhard Mercator* (Duisburg), p. 241-251.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

IMAGO MUNDI, No. 46 (1994)

Bann, Stephen, The map as index of the real: Land art and the authentication of travel (p. 9-18);

Falchetta, Piero, Manuscript No. 10057 in the Biblioteca Marciana, Venice: A possible source for the Catalan Atlas? (p. 19-28);

Woodward, David, The Forlani map of North America (p. 29-40);

Frangenberg, Thomas, Chorographies of Florence: The use of city views and city plans in the sixteenth century (p. 41-64);

Unno, Kazutaka, Maps of Japan used in prayer rites or as chasms (p. 65-83);

Hubbard, Jason C., The map of Japan engraved by Christopher Blancus, Rome, 1617 (p. 84-99);

Edney, Matthew, Mathematical cosmography and the social ideology of British cartography, 1780-1820 (p. 101-116);

Schwartzberg, Joseph E., A nineteenth century Burmese map relating to French colonial expansion in Southeast Asia (p. 117-127);

Talbert, Richard J.A., Carl Müller (1813-1894), S. Jacobs, and the making of classical maps in Paris for John Murray (p. 128-150);

Cain, Mead T., The maps of the Society for the Diffusion of Useful Knowledge: A publishing history (p. 151-167).

IMCoS JOURNAL, No. 58 (Autumn 1994)

Headland, R.K., A historical review of polar cartography (p. 6-14);

Newell, Robert G., The centennial is a time for an update on the name 'Calgary' (p. 17-18);

Burden, Eugene, Serendipity and Richard Bennett (p. 18-19);

Batten, Kit, Second edition of Allen cards (p. 25-27);

Shirley, Rodney W., Rare Italian woodcut maps of the sixteenth century (p. 29-32).

THE MAP COLLECTOR, No. 68 (Autumn 1994)

Gilmartin, Patricia, Terrae Animatae: metamorphic maps on postcards (p. 2-8);

Bitter, Peter H. von, Sir William Logan's geological maps of Canada (p. 12-18);

Burden, Philip D., Gerard Mercator's lost wall map of the Americas, 1569 (p. 20-21);

Pettit, Anthony, Collecting maps of Bermuda (p. 23-28);

Smith, David, The preparation of marine chart for Lysons' 'Magna Britannia.' (p. 30-31);

Roberts, Iolo & Menai, Printed maps of the whole of Wales 1573-1837 (p. 34-39).

MAPLINE, No. 74 (Summer 1994)

Bowker, Robert, Conserving fragments of our cartographic heritage [betr. restauratie van James T. Palmatary's Chicago, 1857] (p. 1-5).

Inhoud 13e jaargang 1994

Artikelen

- AARDOOM, L., Over de lotgevallen van het Hattinga-
oeuvre, de atlassen in het bijzonder 49
- BROECKE, M.P.R. van den, Variaties binnen edities
van oude atlassen, geïllustreerd aan Ortelius' *Theatrum*
Orbis Terrarum 103
- CAMERLYNCK, L.N.J., De taalgrens op Mercators
kaart van Vlaanderen (1540) 23
- HAMELEERS, M., Adriaen van de Velde ontwierp de-
coraties voor Frederik de Wit's kaart van Amsterdam
77
- KROGT, P.C.J. van der, & G. SCHILDER, De catalo-
gus van de bibliotheek van Gerard Mercator 10
- LANG, M.H. de, De godsdienstige opvattingen van Ge-
rard Mercator 18
- MEKENKAMP, P.G.M., De wassende breedten van
Mercator 12
- MEURER, P.H., De verboden eerste uitgave van de
Henegouwen- kaart door Jacques de Surhon uit het jaar
1572 81
- OKHUIZEN, E., De kaart van de noordpool in Merca-
tors *Atlas* van 159 55
- PASCH, H.J. van der, De actualiteit van Mercator aan
de Nijmeegse universiteit 2
- ROUTINGA, L., & J. WERNER, Nico Israel: 'Ik heb altijd
dat gedaan waar ik zelf plezier in had' 93
- STEHOUWER, J., De werkzaamheden van de landme-
ter en zijn werktuigen bij de kadastrale opmeting van ons
land 69
- WESTRA, F., Jan Pietersz. Dou (1573-1635), invloed-
rijk landmeter van Rijnland 37

Besprekingen

- Atlas der atlassen / Ph. Allen (M. Hameleers) 116
- Covens & Mortier, Stock Catalogues of Maps and Atla-
ses / Peter van der Krogt (M. Donkersloot-de Vrij) 31
- Drie generaties Blaeu / M. Donkersloot-de Vrij (M.P.R.
van den Broecke) 31
- Historische plattegronden van Nederlandse steden 4:
Batavia / B. Brommer (K. Zandvliet) 116
- Johan van den Corput / J. Postema (Ch. van den
Heuvel) 115
- L'Empire des cartes / C. Jacob (M. Pedley) 65
- Limburg 1802-1807 / B.G. Graatsma (L. Ruitinga) 65
- Mapmakers of the sixteenth century and their maps /
R.W. Karrow (H.A.M. van der Heijden) 89
- Monumenta Cartographica Neerlandica I-IV / G. Schil-
der (D. Woodward) 55
- Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken... /
F. Westra (Ch. van den Heuvel) 115
- Neue Wege in der Mercator-Forschung / M. Büttner
(Hrsg.) (M.H. de Lang) 30
- De oudste gedrukte kaarten van Europa / H.A.M. van
der Heijden (M. Donkersloot-de Vrij...) 117
- De wereld volgens de Bosatlas (L. Ruitinga) 32

Varia cartographica 27, 61, 88, 111

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven
33, 66, 90, 117

RESTAURATIE ATELIER STERKEN

RESTAURATIE EN CONSERVERING VAN:

Boeken en banden
oude en nieuwe bindtechnieken

Handschriften en andere documenten
ontzuren, reinigen, desinfecteren,
aanvezelen, doubleren of impregneren

Prenten & (wand)kaarten
conserveren, restaureren
verdoeken, reinigen, encadreren
en bergen in opbergssystemen

Charters & zegels
conserveren, restaureren,
strekken, soepel maken
en bergen in opbergssystemen

Vrijblijvend opstellen van een restauratieplan met prijsopgave

De Cloese 7 - 9, 7339 CM Ugchelen (Apeldoorn) Tel: 055 - 42 31 47 Fax: 055 - 43 06 14

Just issued:

Pricelist 42 - The Low Countries. 245 Maps, views
and atlases. 30pp. 4 Illustrations. Including:

1. BERLINGHIERI, Fr. *Tabula Tertia d Europa*. (Florence 1482)
365x330mm. Uncol. copper engraving. Hfl. 4.000

* Very early and rare Ptolemaic map centred on France and The Low Countries south
of the river Rhine.

2. BERTELLI, F. *Galliae Belgica...* (Venice 1565) 347x478mm. Uncol. A
good and dark impression with broad margins. Hfl. 4.900

* Includes southern part of Brabant (Eindhoven, Helmond), Belgium and northern part
of France and was inspired by the map of Boileau de Bouillon.

3. BEEK, A. *Nieuwe Plattegrond van 's-Gravenhage met de publieke*
gebouwen... (The Hague 1710) 482x595mm. Col. A fine copy. Hfl. 2.500

* A bird's-eye view of the town. Prepared by J. Roussel, published by Anna Beek.

4. HAFNER, J. Chr. *Lugdunum Batavorum LEIDEN*. (Coblenz 1720)
260x650mm. Uncol. Printed from two plates. Hfl. 3.000

* A panoramic view of the town, with keys numbered from 1-20 in Latin and
German. Engraved by Marc. Abraham Rupprecht. Published by August Vindel.

5. VAN ENDEN, A. *Caerte en Afbeeldinge van de Geheele Jurisdic-
tie van Stant Daerbuijten...* (1737) 800x990mm. Manuscript map on vellum
in watercolour with pen and ink and heightened with gold. Hfl. 7.500

* Decorative manuscript map on thick vellum by the surveyor Adriaan van Enden of
the polder called "Oudt-land", situated north of Oudenbosch and south of Fijnaart.
Adriaan van Enden calls himself a "sworn surveyor" admitted by the "Rade van
Brabant". He lived in Willemstad in 1738.

6. ROYET, A. *Carte du Cours de la Meuse depuis Liège jusques au Fort*
S. André, partie du Rhein et du Wahal &... (1741) 1350x860mm.
Manuscript map on paper in colour with pen and ink. Hfl. 10.000

* Large-scale manuscript map with Roermond in the centre, covering the area Liège,
Eindhoven, Emmerich and the course of the river Rhine from Düsseldorf till Arnhem.
With a dedication to Friedrich August count Herrach, that time stadholder of the
Austrian Netherlands. On several places the paint is slightly oxidized and partly
reinforced.

PAULUS SWAEN

Old Maps and Prints

Hofstraat 19 - 5664 HS Geldrop - The Netherlands
Tel. [+31] (40) 853571 Fax [+31] (40) 854075

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. Z. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West Indiana

Günter SCHILDER - *Australia Unveiled*. The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia. Amsterdam, 1975. 2 delen in 1. 25 x 17½ cm. (XII), 424 pp. 44 platen, 61 afbeeldingen in de text, en 88 kaarten. Linnen.
 ISBN 90 221 9997 5 Dfl. 170,—

Günter SCHILDER - *The World Map of 1624 by Willem Jansz. Blaeu and Jodocus Hondius*. Amsterdam, 1977. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 244 x 165 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 118 7 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - *The World Map of 1669 by Jodocus Hondius the Elder and Nicolaas Visscher*. Amsterdam, 1978. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 246 x 167 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 119 5 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - James WELU - *The World Map of ca. 1610 by Petrus Kaerius (Pieter van den Keere)*. Amsterdam, 1980. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 10 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 197 x 126 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder en J. Welu.
 ISBN 90 6072 120 9 Dfl. 145,—

Günter SCHILDER - *Three World Maps by Nicolaes van Wassenauer and François van den Hoeye of 1661, Willem Janszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650*. Amsterdam, 1982. 44 x 55 cm. Eén op één facsimiles bestaande uit gezamenlijk 14 bladen, welke drie grote wandkaarten vormen. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 121 7 Dfl. 165,—

Alle prijzen excl. 6% B.T.W.

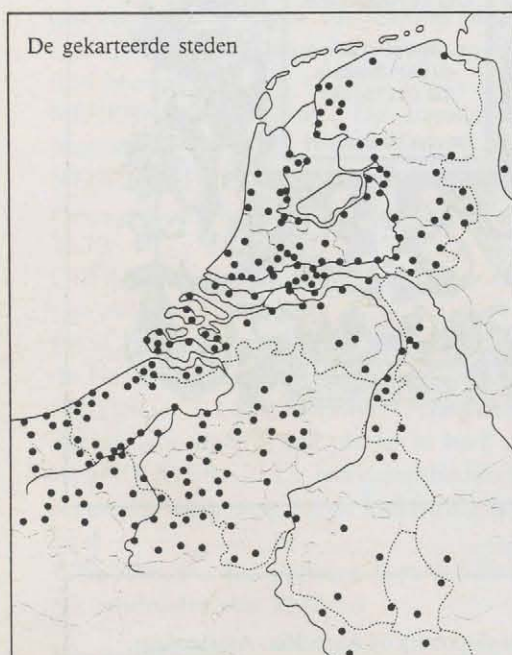
Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 489
1017 DM Amsterdam
 Tel.: (020) - 22 22 55.

DE STADSPLATTEGRONDEN VAN JACOB VAN DEVENTER

Reproducties van de minuten en netkaarten
van 222 steden in de 17 Provinciën
vervaardigd door Jacob van Deventer tussen 1558 en 1570

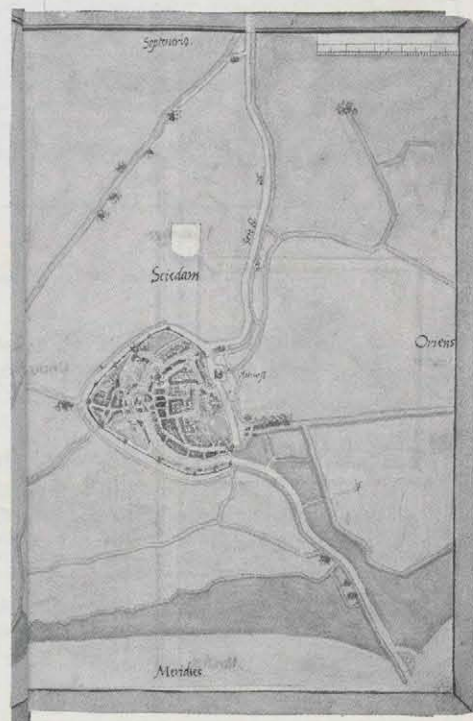
De gekarteerde steden

Ca. 325 facsimile's in 15 mappen *

Elke map (36 × 51 cm) bevat:

- kleurenreproducties op ware grootte van de minuten en netkaarten van een provincie*
- kaartbeschrijvingen voor elke stad door een lokaal deskundige
- inleiding over Van Deventer en zijn kaarten door Dr. Ir. J.C. Visser en Dr. P.C.J. van der Krogt

- * 1. Zuid-Holland
2. Utrecht
3. Noord-Holland
4. Friesland
5. Overijssel, Groningen en Drenthe
6. Gelderland
7. Zeeland
8. Noord-Brabant en limburg
9. a en b Vlaanderen en Brussel
10. a en b Wallonië en Brussel
11. a en b Frankrijk
12. Duitsland en Luxemburg

Prijs: f 250,— per map

Uitgegeven onder leiding van Dr. Ir. C. Koeman
en Dr. Ir. J.C. Visser door Canaletto i.s.m. de
Stichting tot Bevordering van de Uitgave van de
Plattegronden van Jacob van Deventer.

BESTELFORMULIER/INFORMATIEFORMULIER

0 Ik bestel ex van de Stadsplattegronden van Jacob van Deventer, provincie

0 Voordat ik bestel, wil ik graag meer informatie over de uitgave "Stadsplattegronden van Jacob van Deventer".

Naam

Adres

Postcode/Plaats

Canaletto

Postbus 68 2400 AB Albert Einsteinweg 25a Alphen aan den Rijn.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever.

Telefoon 01720-44667*
Telefax 01720-40209